

Οι Κανονιστικές Ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ: Διαπλοκή Επιστήμης, Δικαίου και Πολιτικής

Γιώργος Μπάγιας
Δικηγόρος

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γενετική μηχανική είναι ένας πολύ ευρύς όρος και περιλαμβάνει το σύνολο των τεχνικών που επιτρέπουν να εισαχθεί συνθετικό γενετικό υλικό ή να μεταβιβασθεί γενετικό υλικό ενός οργανισμού σ' ένα άλλο, του ίδιου ή άλλου είδους¹. Η γενετική μηχανική υπόσχεται καλύτερη υγεία των ανθρώπων ή/και των ζώων, βελτίωση της διατροφής και περιβαλλοντική προστασία. Από την άλλη πλευρά όμως, η απελευθέρωση στο περιβάλλον ΓΤΟ και η χρήση φαρμάκων ή συστατικών τροφίμων που προέρχονται από ΓΤΟ προκαλεί ανησυχίες για ενδεχόμενες αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία και στο περιβάλλον.

Την τελευταία δεκαετία, ειδικότερα, η ανάπτυξη των βιοτεχνολογιών αποτελεί ένα από τα κύρια ζητήματα πάνω στα οποία εκφράζονται έντονες διαφωνίες. Ενώ στο πρόβλημα της πρόσβασης στους γενετικούς πόρους η αντίθεση εντοπίζεται μεταξύ βορρά και νότου του πλανήτη, σε εκείνο των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών (ΓΤΟ) η αντιπαράθεση, που πολλές φορές παίρνει τη μορφή οξείας σύγκρουσης, εντοπίζεται κυρίως μεταξύ των ΗΠΑ και της Ευρώπης². Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στις δύο πλευρές του Ατλαντικού έχει προσλάβει τη μορφή ενός μανικαϊστικού διαχωρισμού ανάμεσα στον διαφωτισμό και στην αντίδραση, τον ορθολογισμό και τη δεισιδαιμονία, την επιστήμη και την άγνοια, την εμπιστοσύνη και το σκεπτικισμό, το ελεύθερο εμπόριο και τον προστατευτισμό³. Η διαφορετική

1. *Axel Kahn*, *Société et révolution biologique, Pour une éthique de la responsabilité*, Paris, éditions INRA, 1996, σ. 15, *N. Clark*, *K. Stokes*, *J. Mugabe*, "Biotechnology and development: threats and promises for the 21st century", *Futures*, Vol. 34, No 9-10, 2002, σ. 791.

2. *S. Maljean-Dubois*, "La régulation du commerce international des organismes génétiquement modifiés: entre le droit international de l'environnement et le droit de l'organisation mondiale du commerce", in: *J. Bourinet*, *S. Maljean-Dubois* (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, Paris, La Documentation française, 2002, σ. 27.

3. *S. Jasanoff*, "Commentary: Between Risk and Precaution-Reassessing the Future of GM Crops", *Journal of Risk Research*, Vol. 3, 2000, σ. 277. Για μια σε βάθος ανάλυση των διαφορών μεταξύ ΗΠΑ και Ε.Ε. στο γενικότερο ζήτημα της βιοτεχνολογίας και των σχέσεων μεταξύ της επιστήμης και της δημοκρατίας, βλ., *Sheila Jasanoff*, *Designs on Nature. Science and Democracy in Europe and the United States*, Princeton-London, Princeton University Press, 2005.

προσέγγιση της επιστήμης, η σχέση της με το δίκαιο και οι κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις των ΓΤΟ εξηγούν αυτή την αντιπαλότητα. Στην παρούσα μελέτη αρχικά, θα αναφερθούμε πολύ συνοπτικά στις διαφορετικές επιστημονικές απόψεις. Θα σκιαγραφήσουμε στη συνέχεια τις ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στις Η.Π.Α., στο διεθνές δίκαιο και στην Ε.Ε., όπως επίσης και τη διάρθρωση των κοινοτικών, εθνικών και διεθνών ρυθμίσεων⁴. Τέλος, θα περιγράψουμε - εν συντομία- τα στοιχεία της νέας διακυβέρνησης των περιβαλλοντικών κινδύνων και θα προβούμε σε μερικά βασικά συμπεράσματα.

II. ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΓΤΟ

Οι σύγχρονες βιοτεχνολογικές τεχνικές αποτελούν συνέχεια ή ρήξη σε σχέση με τις κλασικές μεθόδους επιλογής; οι ΓΤΟ συνοδεύονται από κινδύνους βλάβης του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου ή όχι⁵; Η απάντηση σ' αυτά τα δύο κεντρικά ερωτήματα προσδιορίζει εάν και κατά πόσο είναι αναγκαίο να θεσπιστεί ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς για τους ΓΤΟ. Στον επιστημονικό τομέα υπάρχουν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις⁶: η πρώτη, που υποστηρίζεται κυρίως από επιστήμονες της μοριακής βιολογίας⁷, θεωρεί ότι η γενετική μηχανική είναι συνέχεια των παραδοσιακών τεχνικών⁸ και συνεπώς οι ΓΤΟ δεν είναι νέοι, ούτε περιέχουν νέους και ειδικούς κινδύνους, η οποιαδήποτε δε εκτίμηση πρέπει να γίνεται σε συνάρτηση με τους παραδοσιακούς οργανισμούς, για τους οποίους υπάρχει μεγάλη εμπειρία⁹. Επομένως, δεν χρειάζεται να υιοθετηθούν ιδιαίτερες κανονιστικές ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ, αλλά αρκούν οι υπάρχουσες που εφαρμόζονται για όλα τα νέα προϊόντα που εισάγονται στην αγορά¹⁰. Αυτή είναι η κυρίαρχη ιδέα στις ΗΠΑ.

4. Δεν θα αναφερθούμε στους ΓΤΟ σε σχέση με το διεθνές εμπόριο και ειδικότερα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου. Το ζήτημα αυτό είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και δεν μπορεί να αναλυθεί στα πλαίσια της παρούσας μελέτης.

5. G. Paillotin, D. Rousset, "Tais-toi et mange!", L'agriculteur, le scientifique et le consommateur, Paris, Bayard, 1999, σ. 97-108.

6. Ibid., σ. 104.

7. Ενδεικτικά, Axel Kahn, (dir.) Les plantes transgéniques en agriculture, John Libbey Eurotext, Montrouge, 1996.

8. Axel Kahn, "Génie génétique, agriculture et alimentation: entre peurs et espoirs", in: M. Apfelbaum (dir.), Risques et peurs alimentaires, Paris, Editions Odile Jacob, 1998, σ.59-60, H.I. Miller & G. Conko, "Genetically modified fear and the international regulation of biotechnology", in: J. Morris (ed.), Rethinking Risk and Precautionary Principle, Oxford, Butterworth-Heinemann, 2000, σ.103.

9. W. Brill, "Safety concerns and genetic engineering in agriculture", Science, 227, Ιανουάριος 1985, σ. 381.

10. G.E. Marchant, "The precautionary principle: an 'unprincipled' approach to biotechnology regulation", Journal of Risk Research, Vol.4 (2), 2001, σ. 143-157.

Η δεύτερη άποψη, που υποστηρίζεται κυρίως από γενετιστές και οικολόγους¹¹, θεωρεί ότι οι τεχνικές της μοριακής βιολογίας δημιουργούν οργανισμούς που συνεπάγονται ενδεχόμενους κινδύνους οι οποίοι αφορούν τόσο στην υγεία του ανθρώπου (π.χ., κίνδυνος αλλεργιών από τη κατανάλωση ΓΤΟ¹²) όσο και στο περιβάλλον (π.χ., κίνδυνος μείωσης ή καταστροφής της βιοποικιλότητας, λόγω της δυνατότητας να μεταβιβασθεί η γενετική πληροφορία που φέρει ένας ΓΤΟ σε άλλα είδη¹³.)

Η ιδιαιτερότητα των κινδύνων που σχετίζονται με τους ΓΤΟ δεν εντοπίζεται μόνο στην ύπαρξη ενός νέου γονιδίου σ' ένα φυτό ή μίας πρωτεΐνης που περιέχεται σε τροφές προερχόμενες ή αποτελούμενες από ΓΤΟ, αλλά αφορά στο σύνολο του τρόπου παραγωγής τους, από τη φύτευσή τους μέχρι τη τελική κατανάλωση¹⁴. Με άλλες λέξεις, οι ΓΤΟ συμπυκνώνουν μια πολύπλοκη σχέση, η οποία συνδέει το περιβάλλον, την υγεία του ανθρώπου, την διατροφική ασφάλεια και το μοντέλο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων¹⁵. Αυτή η άποψη επικρατεί στην Ε.Ε. και υιοθετήθηκε στο Πρωτόκολλο της Καρθαγένης.

III. ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ Η.Π.Α.

Οι ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στις Η.Π.Α. δεν εντάσσονται σε ένα ιδιαίτερο κανονιστικό καθεστώς, καθώς σύμφωνα με τις υποδείξεις του Συντονισμένου Πλαισίου για την Βιοτεχνολογία¹⁶ ισχύουν εν προκειμένω οι γενικές διατάξεις, για την εφαρμογή των οποίων είναι υπεύθυνες η Υπηρεσία για την Προστασία του Περιβάλλοντος [Environmental Protection Agency] (EPA), η Υπηρεσία για τις Τροφές και τα Φάρμακα [Food and Drugs Administration] (FDA) και το Υπουργείο Γεωργίας [Department of Agriculture] (USDA). Η επιλογή της μη θέσπισης ιδιαίτερου κανονιστικού συστήματος έχει σαν θεμελιώδη αφετηρία την άποψη ότι οι ΓΤΟ (σπό-

11. Ενδεικτικά, J. Testart, "La biotechnologie sème à tout vent", Le Monde Diplomatique, Μάιος 1997, G.-E. Seralini, OGM, Le vrai débat, Paris, Flammarion, 2000.

12. A. Spok, "Suggestions for the assessment of the allergenic potential of genetically modified organisms", International Archives of Allergy and Immunology, Vol. 137, 2005, σ. 167-180.

13. G. Paillotin, D. Rousset, ό.π., σ. 99-103, D. Bodin-Rodier, "Les plantes du futur", Futuribles, 218, 1997, σ.16-17. A. Ingeborg Myhr, "Uncertainty and Precaution: Challenges and Implications for Science and the Policy of Genetically Modified Organisms" in: N. de Sadeleer (ed.), Implementing the Precautionary Principle, London, Earthscan, 2007, σ. 187-188. Βλ. επίσης τα πορίσματα της μεγάλης έρευνας πεδίου που διεξήχθη στη Μ. Βρετανία, The Farm Scale Evaluations of sprig-sown genetically modified crops, 16-10-2003. Ολόκληρη η έκθεση είναι διαθέσιμη στο: www.pubs.royalsoc.ac.uk

14. G. Paillotin, D. Rousset, ό.π., σ.101.

15. C. Lepage, Fr. Guery, La politique de précaution, Paris, PUF, 2001, σ. 31.

16. Coordinated Framework for Regulation of Biotechnology, 51 Fed. Reg. 23302, 26-6-1986.

ροι, τροφές, φάρμακα, ζιζανιοκτόνα κ.λ.π.) πρέπει να αντιμετωπίζονται ως προϊόντα, ανεξάρτητα από τη μέθοδο παραγωγής τους (product-based regulation)¹⁷. Αυτό προκύπτει με σαφήνεια από τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει τους ΓΤΟ η FDA στις κατευθύνσεις που έχει διατυπώσει σχετικά με την αντιμετώπισή τους, όπου τονίζεται ότι «το κανονιστικό status ενός τροφίμου, ανεξάρτητα από τη μέθοδο με την οποία παρασκευάστηκε, συναρτάται με τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά του και τη σκοπούμενη χρήση του...¹⁸» Εκείνο λοιπόν που έχει σημασία δεν είναι η μέθοδος παραγωγής τους, -αφού γίνεται αποδεκτό ότι δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ των παραδοσιακών τεχνικών διασταύρωσης και αυτών που χρησιμοποιεί η σύγχρονη τεχνολογία¹⁹- αλλά αν τα χαρακτηριστικά του νέου προϊόντος είναι διαφορετικά από αυτά που υφίστανται σε ένα ήδη υπάρχον συμβατικό προϊόν. Αν είναι ίδια ή δεν διαφέρουν ουσιωδώς, τότε θεωρούνται το ίδιο ασφαλή όπως και τα συμβατικά²⁰. Αυτή η επιστημονική μεθοδολογία είναι η λεγόμενη «ουσιαστική ισοδυναμία»²¹ η οποία όμως δεν μπορεί να αποτελέσει επαρκή επιστημονική απόδειξη των κινδύνων, όπως το δέχονται -τελευταία- διεθνείς οργανισμοί, π.χ. ο ΟΟΣΑ ή ο Codex Alimentarius²².

Η παραπάνω αντιμετώπιση των ΓΤΟ από το δίκαιο των ΗΠΑ έχει γίνει αντικείμενο οξείας κριτικής, η οποία συνεχώς διευρύνεται²³. Η νομολογία, ενώ για αρκετές δεκαετίες θεωρούσε επαρκείς και ορθές τις ρυθμίσεις σ' ό,τι αφορά στις ενδεχόμενες αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον ή/και στην υγεία του ανθρώπου, τελευταία άρχισε να αλλάζει προσανατολισμό²⁴. Πρέπει όμως να τονίσουμε πως το γεγονός ότι οι ΗΠΑ αντιπροσωπεύουν το 72% της παγκόσμιας παραγωγής ΓΤΟ, οι

17. S. Applegate, "The Prometheus Principle: Using the Precautionary Principle to Harmonize the Regulation of Genetically Modified Organisms", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, Vol. 9, 2001, σ. 232.

18. Statement of Policy: Foods Derived from New Plant Varieties, 57 Fed. Reg. 22, 984-85. 29-5-1992.

19. R. Bratspies, "The Illusion of Care: Regulation, Uncertainty, and Genetically Modified Food Crops", *N.Y.U. Environmental Law Journal*, Vol. 10, 2002, σ. 311.

20. D.A. Kysar, "Preferences for Processes: The Process/Product Distinction and the Regulation of Consumer Choice", *Harvard Law Review*, Vol. 118 (2), 2004, σ. 535 επ.

21. Statement of Policy: Foods Derived from New Plant Varieties, 57 Fed. Reg. 22, 984 n.3.

22. D.A. Kysar, "Preferences for Processes: The Process/Product Distinction and the Regulation of Consumer Choice", ό.π., σ. 553 επ.

23. Αντί πολλών, D.L. Peletier, "FDA's regulation of genetically engineered foods: Scientific, legal and political dimensions", *Food Policy*, Vol. 36, 2006, σ. 570-591.

24. Βλ., US District Court for the District of Columbia, judgment of 2 February 2007, Case INTERNATIONAL CENTER FOR TECHNOLOGY ASSESSMENT, et al. v. US Department of Agriculture et al.

δε μεγαλύτερες εταιρίες βιοτεχνολογίας είναι αμερικανικές, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο αντιμετώπισης των ΓΤΟ από την κυβέρνηση των ΗΠΑ²⁵.

IV. ΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ ΤΗΣ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΤΩΝ ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΙΝΔΥΝΩΝ²⁶

Η υιοθέτηση του πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες στιγμές του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος μετά το 1992²⁷. Πράγματι, για πρώτη φορά, ένα διεθνές κείμενο υποχρεωτικού χαρακτήρα αναγνωρίζει ρητά την αρχή της προφύλαξης²⁸ και στηρίζεται εξ ολοκλήρου σ' αυτή, ανάγοντάς την έτσι σε πλήρη κανόνα δικαίου, ο οποίος λαμβάνεται υπόψη με ευθύ και άμεσο τρόπο κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης προληπτικών μέτρων²⁹.

Οι ΓΤΟ είτε υπό τη μορφή σπόρων, είτε υπό τη μορφή φυτών ή τροφών, είναι εμπορεύματα και ως εκ τούτου προορίζονται για τη διεθνή αγορά. Παράλληλα παρουσιάζουν μία ιδιαιτερότητα που συνίσταται στην επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τους γενετικούς κινδύνους για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία. Πρόκειται δηλαδή για την αναγνώριση της ύπαρξης επιστημονικών αβεβαιοτήτων σχετικά με τις επιπτώσεις που πιθανόν να έχουν οι νέες τεχνικές γενετικής τροποποίησης και οι οποίες ενδέχεται να συνιστούν εντελώς νέους μη αναστρέψιμους κινδύνους. Έτσι λοιπόν, στο προοίμιο του Πρωτοκόλλου αναφέρεται:

(Τα Μέρη) «επαναβεβαιώνουν τη προφυλακτική προσέγγιση που περιλαμβάνεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη»³⁰, στη συνέχεια δε, σχετικά με τους στόχους, στους οποίους αποβλέπει το πρωτόκολλο, επισημαίνεται ότι: «Σε συμφωνία με τη προφυλακτική προσέγγιση που περιλαμβάνεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη»³¹, στόχος αυτού του Πρωτοκόλλου είναι να συμβάλει στην εξασφάλιση του κατάλληλου επιπέδου προστασίας

25. R. Bratspies, "The Illusion of Care....", ό.π., σ. 304.

26. Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity, UNEP/CBD/ExCOP/1/3 (20-2-2000.) Τέθηκε σε ισχύ στις 11 Σεπτεμβρίου 2003. Η Ελλάδα το κύρωσε με το ν. 3233/2004.

27. Οπότε έγινε η Διάσκεψη των ΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Ρίο ντε Τζανέιρο).

28. Αναλυτικά για την αρχή της προφύλαξης, βλ., Γ. Μπάλια, Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές, κοινοτικό και συγκριτικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2005.

29. E. Brosset, "Le protocole biosécurité et le droit communautaire", in: J. Bourrinet, S. Maljean-Dubois (dir.), Le commerce international des organismes génétiquement modifiés, ό.π., σ. 121-146.

30. Αιτιολογική σκέψη 4.

31. Αρχή 15: «Αποσκοπώντας στη προστασία του περιβάλλοντος, η προφυλακτική προσέγγιση θα εφαρμοστεί ευρέως από τα κράτη ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Όταν υπάρχουν απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης βλάβης, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα χρησιμοποιηθεί σαν αιτιολογία για την αναβολή λήψης αποδοτικών μέτρων που προλαμβάνουν τη περιβαλλοντική υποβάθμιση.»

στον τομέα της ασφαλούς μεταφοράς, διαχείρισης και χρήσης των ζώντων τροποποιημένων οργανισμών που προέρχονται από τη σύγχρονη βιοτεχνολογία και οι οποίοι ενδέχεται να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιοποικιλότητας, λαμβάνοντας ομοίως υπόψη τους κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία και με ιδιαίτερο προσανατολισμό τις διασυνοριακές μεταφορές³².»

Εκτός από την αποδοχή της προκειμένης αρχής στις γενικές διατάξεις, έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι υπάρχει ρητή αναφορά της στις διατάξεις του Πρωτοκόλλου που αφορούν στη διαδικασία λήψης απόφασης³³. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι στις περιπτώσεις όπου πρόκειται να ληφθεί απόφαση (είτε θετική, είτε αρνητική) για την εισαγωγή σε μία χώρα ενός ΓΤΟ, ο οποίος θα απελευθερωθεί στο περιβάλλον της χώρας, «η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας που οφείλεται σε ανεπαρκή επιστημονική πληροφόρηση και γνώση σχετικά με την έκταση των πιθανών ανεπιθύμητων δράσεων της ζώντος τροποποιημένου οργανισμού, στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας της χώρας εισαγωγής, λαμβάνοντας υπόψη της τους πιθανούς κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία, δεν μπορεί να αποτρέπει τη χώρα-μέλος από το να πάρει τη κατάλληλη απόφαση σχετικά με την εισαγωγή του ζώντος τροποποιημένου οργανισμού(...), ώστε να αποφύγει ή να μειώσει τις πιθανές ανεπιθύμητες δράσεις³⁴.»

Επομένως, σ' ό,τι αφορά στους λόγους που επικαλείται η χώρα εισαγωγής για την απόφασή της σχετικά με την εισαγωγή ενός ΓΤΟ, συγκαταλέγεται και η αρχή της προφύλαξης. Αυτό σημαίνει ότι εάν δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική απόδειξη για την μη ύπαρξη κινδύνων για το περιβάλλον ή την υγεία του ανθρώπου, τότε νομιμοποιείται η χώρα εισαγωγής να την αρνηθεί. Το βάρος απόδειξης λοιπόν για την μη βλαπτικότητα ανήκει στον εξαγωγέα.

Έχει, επί πλέον, το δικαίωμα η χώρα εισαγωγής προκειμένου να λάβει τη σχετική απόφαση, να υποβάλει τον συγκεκριμένο ΓΤΟ σε αξιολόγηση του κινδύνου³⁵, η οποία διενεργείται με βάση την αρχή της προφύλαξης³⁶. Τέλος, μία χώρα εισαγωγής μπορεί να αναθεωρήσει οποτεδήποτε την απόφασή της σχετικά με οποιονδήποτε ΓΤΟ αν υπάρξουν νέα επιστημονικά δεδομένα³⁷, η δε χώρα εξαγωγής δικαιούται να ζητήσει από τη χώρα εισαγωγής να αναθεωρήσει την απόφασή της,

32. Άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου.

33. *Lim Li Lin*, "The Core issues in the Biosafety Protocol: An analysis", *Third World Resurgence*, No 114/115, 2000, σ. 14.

34. Άρθρο 10(6) του Πρωτοκόλλου.

35. Άρθρο 5.

36. Άρθρο 11(8).

37. Άρθρο 12(1).

όταν έχουν επέλθει αλλαγές στις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ελήφθη ή όταν υπάρχουν νέα επιστημονικά δεδομένα³⁸.

Μία άλλη διάταξη του πρωτοκόλλου η οποία αφορά στη διαδικασία λήψης απόφασης, είναι αυτή που αναφέρεται στην ευαισθητοποίηση και στη συμμετοχή των πολιτών³⁹. Σύμφωνα με αυτή, οι χώρες συνεργάζονται μεταξύ τους και με τα άλλα διεθνή όργανα ώστε να διευκολύνεται η συμμετοχή των πολιτών και η γνώση τους σχετικά με την ακίνδυνη μεταφορά, διαχείριση και χρήση των ΓΤΟ⁴⁰, μεριμνούν γι' αυτό και κυρίως διασφαλίζουν την απρόσκοπτη πρόσβασή τους στις πληροφορίες για τους ΓΤΟ που πρόκειται να εισαχθούν⁴¹. Επί πλέον, οι χώρες κατά τη λήψη της απόφασης για την εισαγωγή ενός ΓΤΟ, είναι υποχρεωμένες να λαμβάνουν υπόψη τους τη γνώμη των πολιτών και παράλληλα να ενημερώνουν τους πολίτες για την όποια απόφασή τους, σύμφωνα πάντοτε με τις εθνικές διατάξεις⁴².

Όπως γίνεται αντιληπτό, αυτές οι διατάξεις του πρωτοκόλλου είναι κρίσιμης σημασίας διότι δεν υφίσταται αποκλειστικά αντικειμενικός και ποσοτικοποιημένος κίνδυνος και συνεπώς πρέπει να αναζητηθεί ο αποδεκτός κίνδυνος, ο οποίος μπορεί να λάβει και τη μορφή της μηδενικής ανοχής⁴³. Αυτή η αναζήτηση επιτυγχάνεται με την ουσιαστική εφαρμογή της αρχής της πληροφόρησης και της συμμετοχής των πολιτών, η οποία λαμβάνει χώρα τόσο κατά το στάδιο της διεξαγωγής της αξιολόγησης των κινδύνων, όσο και κατά το στάδιο της διαχείρισης των κινδύνων⁴⁴. Με άλλες λέξεις, το ως άνω θεσμοθετούμενο πλαίσιο προσφέρει τις προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί ο απαραίτητος δημοκρατικός διάλογος βάσει του οποίου θα επιλεγεί το επίπεδο του αποδεκτού κινδύνου⁴⁵.

Πρέπει ομοίως να επισημανθεί ότι, η επιβαλλόμενη από το Πρωτόκολλο αξιολόγηση των κινδύνων⁴⁶ περιλαμβάνει και τις πιθανές κοινωνικές και οικονομικές

38. Άρθρο 12(2).

39. Άρθρο 23.

40. Άρθρο 23(1).

41. Άρθρο 23(2).

42. Άρθρο 23(3).

43. Η έννοια του «μηδενικού κινδύνου» δεν υφίσταται στενά ερμηνευόμενη. Ωστόσο το αίτημα για «μηδενικό κίνδυνο» πρέπει να ερμηνευτεί ευρύτερα ως έκφραση «μηδενικής ανοχής». Βλ. οχετ., The Royal Society of Canada, *Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada*, 2001, σ. 210. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.rsc.ca>

44. *M. Lee*, *EU Environmental Law*, Oxford, Hart Publishing, 2005, σ. 240.

45. Βλ. οχετ. *J. Tait*, "More Faust than Frankenstein: the European debate about the precautionary principle and risk regulation for genetically modified crops", *Journal of Risk Research*, Vol. 4 (2), 2001, σ. 175-189.

46. Άρθρο 15 του Πρωτοκόλλου.

επιπτώσεις της εισαγωγής των ΓΤΟ⁴⁷, καθώς οι σύγχρονες βιοτεχνολογίες, εκτός από το νεωτερισμό τους που συνίσταται στη δημιουργία εντελώς νέων οργανισμών, συνεπιφέρουν οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις ή και ανατροπές, οι οποίες είναι τόσο πραγματικές όσο τα βακτήρια, οι ιοί και τα ένζυμα⁴⁸. Το Πρωτόκολλο λοιπόν προσφέρει τις δυνατότητες για μια εξισορρόπηση των σχέσεων περιβάλλοντος και διεθνούς εμπορίου, καθώς εναπόκειται στη κάθε χώρα να ορίσει το επίπεδο του αποδεκτού κινδύνου από την εισαγωγή ΓΤΟ. Με άλλες λέξεις, συμβάλλει στη «διατροφική κυριαρχία» των κρατών, στην προστασία της βιοποικιλότητας και αποτρέπει την διατάραξη ή και την ανατροπή των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων από την εισαγωγή και διάθεση στην αγορά των ΓΤΟ.

V. ΤΟ ΒΑΣΙΚΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΓΤΟ ΣΤΗΝ Ε.Ε.

1. Η οδηγία 2001/18/ΕΚ 49

Γενικές παρατηρήσεις

Η οδηγία 2001/18/ΕΚ, που καταργεί την οδηγία 90/220/ΕΟΚ αποσαφηνίζει αμφισβητούμενα σημεία της⁵⁰ και την εντάσσει στο πνεύμα του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης και της Ανακοίνωσης της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης⁵¹, που είχαν προηγηθεί⁵². Ο στόχος της Οδηγίας είναι διττός: α) η προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας από τη σκόπιμη απελευθέρωση ΓΤΟ και β) η εναρμόνιση της σχετικής νομοθεσίας των κρατών μελών ώστε να υπάρξει ασφα-

47. Άρθρο 26 του Πρωτοκόλλου.

48. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εξής: Το καρυδέλαιο αποτελεί τη κύρια πηγή του οξέος lauric. Η καλλιέργεια καρυδιάς και η συναφής με αυτή βιομηχανία, αντιπροσωπεύει το 44% των συνολικών γεωργικών εξαγωγών των Φιλιππίνων, προσφέροντας άμεση ή έμμεση απασχόληση στο 30% του πληθυσμού της, δηλαδή σε 21 εκατομμύρια κατοίκους της. Η εταιρία Calgene έχει δημιουργήσει γενετικά τροποποιημένη ελαιοκράμβη που μπορεί να παράγει τέτοιο οξύ και είναι δυνατόν να καλλιεργείται στο Βορρά. Μπορούμε λοιπόν να αναλογιστούμε το πελώριο κοινωνικό και οικονομικό κόστος που θα έχει για τις Φιλιππίνες η εφαρμογή αυτής της νέας τεχνικής. Βλ. σχετ., *T. Smith*, "Biotechnology and global justice", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 11, No 3, 1999, σ. 219.

49. Οδηγία 2001/18/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12ης Μαρτίου 2001, για τη σκόπιμη απελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον και την κατάργηση της οδηγίας 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου, ΕΕ, L 106, 17.4.2001, σ. 1. Μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με την ΚΥΑ αριθ. 38639/20 17/20-9-2005 (ΦΕΚ Β' 1334/21-9-2005.)

50. Αιτ. σκέψη 2 της οδηγίας.

51. COM (2000)1-τελικό, 2-2-2000.

52. *L. Boy*, "La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001 relative à la dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement", *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 2002, σ. 9.

λής ανάπτυξη βιομηχανικών προϊόντων που χρησιμοποιούν ΓΤΟ⁵³. Από το ίδιο όμως το περιεχόμενο της Οδηγίας προκύπτει ότι ο στόχος της είναι ευρύτερος και περιλαμβάνει, εκτός των παραπάνω, την ελεύθερη και ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος επιλογής των καταναλωτών, καθώς προβλέπει την πληροφόρησή τους μέσω της υποχρεωτικής επισήμανσης⁵⁴. Η αναθεωρημένη οδηγία περιέχει ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης⁵⁵, της προσδίδει συγκεκριμένο περιεχόμενο και καθιερώνει κοινή μεθοδολογία για την αξιολόγηση των κινδύνων⁵⁶. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η αξιολόγηση, όπως περιγράφεται στην οδηγία, εφαρμόζεται, ομοίως, για την ένταξη, στον κοινό κατάλογο, των ποικιλιών καλλιεργούμενων φυτικών ειδών, όπως επίσης και για τη διάθεση στην αγορά φυτικών σπόρων⁵⁷.

Όπως η καταργηθείσα οδηγία, έτσι και η αναθεωρημένη χωρίζεται σε τρία μέρη: στο μέρος Α που αναφέρεται στις γενικές αρχές, τους στόχους και στο πεδίο εφαρμογής⁵⁸, στο μέρος Β που καλύπτει τη σκόπιμη απελευθέρωση των Γ.Τ.Ο. για σκοπούς διαφορετικούς από τη διάθεση στην αγορά⁵⁹ και στο μέρος Γ που καλύπτει τη διάθεση Γ.Τ.Ο. στην αγορά, ως προϊόντων, ή εντός προϊόντων.

Βασικά σημεία της διαδικασίας έγκρισης και αξιολόγησης

Ο πυρήνας της αναθεωρημένης οδηγίας βρίσκεται στη διαδικασία αδειο-δότησης⁶⁰, η οποία στηρίζεται στην αρχή της «βήμα-βήμα προσέγγισης»⁶¹ και στην κατά περίπτωση

53. Αιτ. σκέψεις 5 και 7 και άρθρο 1 της Οδηγίας.

54. Αιτ. σκέψη 40 και άρθρα 13(2)(στ), 19(3)(ε), 21, 26 και Παράρτημα IV (8)

55. Στην αιτ. σκέψη 8 επισημαίνεται ότι «Η αρχή της προφύλαξης έχει ληφθεί υπόψη κατά την εκπόνηση της παρούσας οδηγίας και πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την εφαρμογή της.» Ομοίως στο άρθρο 1 προβλέπεται ότι «Σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, στόχος της παρούσας οδηγίας είναι η προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών και η προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος[...]», στο δε άρθρο 4 (1) προβλέπεται ότι «Τα κράτη μέλη, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, μεριμνούν ώστε να λαμβάνονται όλα τα δέοντα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον [...]».

56. Αιτ. σκέψη 20 της οδηγίας.

57. Άρθρα 4 και 7(4) της Οδηγίας 2002/53/ΕΚ και άρθρα 4(2) και 7(4) της Οδηγίας 2002/55/ΕΚ.

58. Πρέπει να επισημανθεί ότι τα ανθρώπινα όντα δεν εντάσσονται στον καθορισμό των ΓΤΟ (αιτ. σκέψη 15), πράγμα που σημαίνει ότι έμμεσα απαγορεύεται οποιοδήποτε πείραμα στο ανθρώπινο σώμα και η εμπορευματοποίηση προϊόντων που προέρχονται από αυτό. Βλ. σχετ. L. Boy, "La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001...", ό.π., σ. 12.

59. Π. χ. πειραματική απελευθέρωση σε έρευνες πεδίου.

60. N. de Sadeleer, "EC Law and Biodiversity", in: R. Macrory (ed.) Reflections on 30 Years of EU Environmental Law. A High Level of Protection?, Groningen, Europa Law Publishing, 2006, σ. 367.

ση αξιολόγηση των κινδύνων για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον⁶². Ενώ στη καταργημένη οδηγία είναι ασαφές σε ποιόν ανήκει η υποχρέωση της σύνταξης της αξιολόγησης του κινδύνου⁶³, στην αναθεωρημένη οδηγία σαφώς αναφέρεται ότι αυτή η υποχρέωση βαρύνει τον κοινοποιούντα (τον κατασκευαστή ή τον εισαγωγέα⁶⁴). Σ' αυτή τη διαδικασία αξιολόγησης των κινδύνων λαμβάνονται υπόψη τόσο οι δυνητικές σωρευτικές μακροπρόθεσμες επιπτώσεις⁶⁵, όσο και οι μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στη δημόσια υγεία (άμεσες ή έμμεσες, ταχυφανείς ή οψιφανείς⁶⁶). Ειδικότερα, στη διαδικασία έγκρισης του μέρους Β προβλέπεται η υποχρέωση του κοινοποιούντος να καταθέσει πλήρη φάκελο, που να περιέχει αξιολόγηση του κινδύνου για το περιβάλλον σύμφωνα με τις αρχές αξιολόγησης των κινδύνων που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα ΙΙ⁶⁷ και οι οποίες πρέπει να ακολουθούνται έχοντας ως γνώμονα την αρχή της προφύλαξης⁶⁸. Πρέπει όμως να επισημάνουμε στο συγκεκριμένο σημείο μια ασάφεια, η οποία ενδεχομένως να δημιουργήσει προβλήματα. Στο Παράρτημα ΙΙ αναφέρεται ότι η αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου «θα πρέπει να διενεργείται με επιστημονικά έγκυρο και διαφανή τρόπο, βάσει των διαθέσιμων επιστημονικών και τεχνικών δεδομένων⁶⁹». Επειδή όμως «τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα» κατατίθενται από τον κοινοποιούντα, είναι εύλογο να περιέχονται μόνο εκείνα τα οποία ενισχύουν τη θέση του και συνεπώς η αξιολόγηση δεν είναι πλήρης. Σύμφωνα όμως με την αρχή της προφύλαξης θα πρέπει η αξιολόγηση των κινδύνων να περιλαμβάνει και τις μειοψηφούσες απόψεις⁷⁰, αφού είναι γνωστή

61. Η αρχή της «βήμα-βήμα προσέγγισης» συνεπάγεται ότι «[...] ο περιορισμός των ΓΤΟ μειώνεται και η έκταση της ελευθέρωσης αυξάνει σταδιακά, μόνο όμως όταν από την αξιολόγηση των προηγούμενων σταδίων, όσον αφορά την προστασία της ανθρώπινης υγείας και το περιβάλλον, συνάγεται ότι μπορεί να γίνει η μετάβαση στο επόμενο στάδιο». (Αιτ. σκέψη 24 της οδηγίας.)

62. Αιτ. σκέψη 19 και άρθρο 4(2) της οδηγίας.

63. R. Mackenzie, S. Francescon, "The Regulation of Genetically Modified Food in the European Union", *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 8 (3), 2000, σ. 536.

64. Άρθρα 4(2), 6 (μέρος Β) και 13 (μέρος Γ) της οδηγίας.

65. Αιτ. σκέψεις 19 και 20 της οδηγίας.

66. Άρθρο 2(8) και Παράρτημα ΙΙ της οδηγίας.

67. Άρθρο 6 της οδηγίας.

68. Παράρτημα ΙΙ Β. Στο ελληνικό κείμενο, αναφέρεται λανθασμένα ως "αρχή της προληπτικής δράσης", ενώ στο αγγλικό και στο γαλλικό αναφέρεται ως 'precautionary principle' και 'principe de precaution' αντίστοιχα.

69. Ibid.

70. Όπως αυτό τονίζεται στο Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού κοινοβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (COM (2000) 1 – C5- 0143/2000 – 2000/2086 (COS)). Συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι στην αξιολόγηση του κινδύνου πρέπει να αναφέρονται ρητά όλες οι επιστημονικές απόψεις, ακόμη και οι μειοψηφούσες (σημείο 20 του Ψηφίσματος). Ομοίως τέτοια αναφορά υπάρχει και

η επιστημονική αβεβαιότητα στο χώρο τη βιοτεχνολογίας⁷¹. Άλλωστε δεν υπάρχει άλλος τρόπος να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη (και προτεινόμενη) επιστημονική εγκυρότητα και διαφάνεια⁷². Ομοίως, η εν λόγω αρχή βρίσκει έκφραση στη διαδικασία έγκρισης του μέρους Γ, η οποία είναι αισθητά τροποποιημένη σε σχέση με αυτή που προβλέπονταν στη καταργηθείσα οδηγία και αναγνωρίζει την υποχρέωση του κοινοποιούντος να παράσχει τις πληροφορίες που απαιτούνται σύμφωνα με τα Παραρτήματα III και IV⁷³, να προβεί στην αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου⁷⁴, να καταθέσει πρόγραμμα παρακολούθησης⁷⁵, να υποβάλει πρόταση επισήμανσης στην οποία να αναφέρεται σαφώς η παρουσία ΓΤΟ και πρόταση συσκευασίας⁷⁶.

Κατά την εν λόγω διαδικασία, εάν η αρμόδια εθνική αρχή διατυπώσει θετική γνώμη για τη διάθεση στην αγορά ενός ΓΤΟ, ειδοποιεί τα άλλα κράτη μέλη μέσω της Επιτροπής. Εάν δεν υπάρχουν αντιρρήσεις από κράτη μέλη ή την Επιτροπή, η αρμόδια εθνική αρχή εγκρίνει το προϊόν⁷⁷, το οποίο κυκλοφορεί σε όλη τη κοινότητα. Εάν όμως υπάρχουν «αιτιολογημένες αντιρρήσει» σύμφωνα με τα άρθρα 15, 17 και 20, η απόφαση θα ληφθεί σε κοινοτικό επίπεδο. Σύμφωνα με το άρθρο 28,

στη Σύμβαση της Στοκχόλμης, όπου τονίζεται ότι η Διάσκεψη των Μερών (COP) θα αποφασίσει τελικά για το ποιες ουσίες θα ενταχθούν στον κατάλογο «αφού λάβει υπόψη τις τις συστάσεις της Επιτροπής, στις οποίες θα αναφέρεται και η οποία επιστημονική αβεβαιότητα...» Βλ., *The Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants*, 23 May 2001, UNDoc. UNEP/POPS/CONF/4, App.II (2001), 40 ILM, 2001, σ. 532 (άρθρο 8(9) της Σύμβασης). Ανάλογη υποχρέωση προβλέπεται και στον *Codex Alimentarius* όπου τονίζεται ότι στην έκθεση αξιολόγησης του κινδύνου πρέπει να αναφέρονται οι αβεβαιότητες, οι περιορισμοί όπως επίσης και οι μειοψηφούσες απόψεις. Βλ., *Codex Alimentarius Commission*, “Draft Working Principles for Risk Analysis for Application in the Framework of the Codex Alimentarius”, παρ. 25, in: *Report of the Eighteenth Session of the Codex Committee on General Principles*, Paris, 7-11/4/2003, ALINORM 03/33A, APPENDIX IV. Τέλος, την ίδια άποψη υιοθετεί και το Appellate Body (WTO), το οποίο τονίζει ότι “η αξιολόγηση του κινδύνου θα πρέπει να εκθέτει τόσο τη κυρίαρχη στην επιστημονική κοινότητα άποψη, όσο και τις γνώμες των επιστημόνων που αποκλίνουν από αυτή”. Βλ., *WTO Appellate Body*, *Report on EC Measures Concerning Meat and Meat Products (Hormones)*, WT/DS26/AB/R, WT/DS48/AB/R, (18/1/1998), παρ. 194.

71. Βλ. *supra*.

72. Σ’ αυτό το θέμα η οδηγία ακολουθεί την εξ ίσου ασαφή άποψη της Επιτροπής όπως αυτή διατυπώνεται στην Ανακοίνωση για την αρχή της προφύλαξης.

73. Άρθρο 13 (2) (α) της οδηγίας. Το Παράρτημα IV είναι πιο απαιτητικό σε σχέση με τη καταργηθείσα οδηγία.

74. Άρθρο 13 (2) (β) της οδηγίας.

75. Άρθρο 13 (2) (ε) της οδηγίας.

76. Άρθρο 13(2) (στ) και (ζ) της οδηγίας.

77. Άρθ. 15(1) και 3 της Οδηγίας.

η Επιτροπή ζητά τη γνώμη των αρμόδιων, κατά περίπτωση, επιστημονικών επιτροπών σχετικά με τις «αιτιολογημένες αντιρρήσεις» που αναφέρονται στις πιθανές βλάβες του περιβάλλοντος ή της δημόσιας υγείας. Εάν η επιστημονική γνώμη είναι ευνοϊκή, τότε η Επιτροπή υποβάλλει σχέδιο απόφασης στην αρμόδια επιτροπή του άρθρου 30 (κανονιστική επιτροπή) που δεν είναι άλλη από τη προβλεπόμενη στην Απόφαση του Συμβουλίου 1999/468⁷⁸. Εάν η γνώμη της επιτροπής του άρθρου 30 είναι ευνοϊκή, τότε η Επιτροπή εγκρίνει την άδεια. Εάν όμως η γνώμη της κανονιστικής επιτροπής (η οποία απαρτίζεται από εκπροσώπους των κρατών μελών) δεν είναι ευνοϊκή ή δεν υπάρχει γνώμη εντός των προβλεπομένων χρονικών ορίων, τότε η Επιτροπή υποβάλλει σχέδιο απόφασης στο Συμβούλιο Υπουργών το οποίο θα λάβει τη σχετική απόφαση (θετική ή αρνητική) με ειδική πλειοψηφία. Ενώ στη προηγούμενη οδηγία απαιτούνταν ομοφωνία για την απόρριψη, με τη νέα ρύθμιση η απόρριψη εκ μέρους του Συμβουλίου είναι ευκολότερη και αυτό είναι απόρροια του ενισχυμένου ρόλου της αρχής της προφύλαξης⁷⁹. Τέλος, εάν το Συμβούλιο δεν λάβει απόφαση εντός τριών μηνών, τότε την απόφαση παίρνει η Επιτροπή.

Μία ρύθμιση, διστακτική μεν αλλά αποτελεί νεωτερισμό σε σχέση με τη προηγούμενη οδηγία, είναι αυτή που περιλαμβάνεται στο άρθρο 24, το οποίο προβλέπει όχι μόνο την ενημέρωση του κοινού αλλά και τη διατύπωση γνώμης για την έκθεση αξιολόγησης του κινδύνου⁸⁰, είναι δε πιο προωθημένη σε σχέση με την «Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης» όπου γίνεται λόγος μόνο για ενημέρωση του κοινού⁸¹. Αναγνωρίζεται λοιπόν με την οδηγία η αναγκαιότητα πολλαπλών αξιολογήσεων, με τρόπο όμως ατελή, μερικό και πρωτόλειο καθώς δεν διαγράφεται σαφώς το πλαίσιο διεξαγωγής αυτών των αξιολογήσεων, ώστε να οργανωθεί μια πραγματικά δημοκρατική συζήτηση⁸². Αυτή ωστόσο η δειλή αναγνώριση αποτελεί ένα βήμα για περαιτέρω επεξεργασίες με στόχο την αποτελεσματική συμμετοχή των πολιτών και τη βελτίωση της λειτουργίας των επιστημονικών επιτροπών για τη περιβαλλοντική αξιολόγηση των κινδύνων⁸³, προς

78. Απόφαση 1999/468/ΕΚ του Συμβουλίου της 28ης Ιουνίου 1999 για τον καθορισμό των όρων άσκησης των εκτελεστικών αρμοδιοτήτων που ανατίθενται στην Επιτροπή, ΕΕ L 184, της 17.7.1999, σ. 23.

79. L. Boy, "La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....", ό.π., σ. 13.

80. Αυτό ισχύει στη περίπτωση που ένας ΓΤΟ πρόκειται να διατεθεί στην αγορά (άρθρο 14 (3)(α)).

81. Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, παρ. 5.2.2.

82. L. Boy, "La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....", ό.π., σ. 15.

83. Τέτοιες επεξεργασίες γίνονται τόσο στα κράτη μέλη όσο και στα όργανα της κοινότητας. Βλ. σχετ., C. Babusiaux, J.-Y. Le Deault, D. Sicard, J. Testard, Rapport a la suite du débat sur les OGM et les essais au champ, Paris, La Documentation française, 2002.

τη κατεύθυνση της ανεξαρτησίας και της διαφάνειας⁸⁴. Επί πλέον η εμπλοκή των πολιτών στη προβλεπόμενη διαδικασία είναι δυνατόν να συμβάλει στον καθορισμό του «αποδεκτού κινδύνου», ο οποίος είναι το ζητούμενο καθώς δεν προκύπτει αποκλειστικά από την επιστημονική αξιολόγηση⁸⁵.

Το επίπεδο προστασίας

Καθοριστικό ρόλο για την έγκριση ενός ΓΤΟ παίζει ο προσδιορισμός του κινδύνου, τον οποίο παρουσιάζει για το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία. Το επίπεδο κινδύνου το οποίο μια κοινωνία θεωρεί ως αποδεκτό (για ένα προϊόν, μια ουσία, μια διαδικασία ή μια δραστηριότητα) σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, ονομάζεται κατάλληλο επίπεδο προστασίας⁸⁶. Ο κίνδυνος δεν έχει μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, καθώς προσδιορίζεται τόσο από την επιστημονική ανάλυση όσο και από την αντίληψη που έχει το κοινό για το περιεχόμενό του. Γι' αυτό το λόγο γίνεται λόγος για τον αποδεκτό κίνδυνο⁸⁷. Ειδικότερα, η αντίληψη των πολιτών για τους κινδύνους από τους ΓΤΟ είναι ευρύτερη και πιο σύνθετη από αυτή των επιστημόνων, διότι δεν περιορίζονται μόνο στα τεχνικά δεδομένα αλλά εντάσσουν ηθικές, κοινωνικές, οικονομικές και οικολογικές παραμέτρους στην αξιολόγησή τους⁸⁸. Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι στο κοινοτικό δίκαιο ο κίνδυνος δεν είναι ποτέ ποσοτικοποιημένος (π.χ. 1 θάνατος στο 1.000.000 των εκτεθέντων σε μια πηγή κινδύνου)⁸⁹ και χρησιμοποιείται πάντοτε ο όρος «υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας»⁹⁰. Το κατάλληλο

84. R. Encinas de Munangorri, "Expertise scientifique et décision de précaution", *Revue Juridique de l'Environnement*, No spécial, 2000, σ. 67-73.

85. Αυτό αναγνωρίζεται στην οδηγία, η οποία υποχρεώνει την Επιτροπή να συμβουλευείται όχι μόνο τις επιστημονικές επιτροπές αλλά και τις επιτροπές ηθικής (άρθρα 28 και 29 της οδηγίας.)

86. Αυτός είναι ο ορισμός που δίνεται από τον κοινοτικό δικαστή. Βλ., υποθέσεις T-13/99, Pfizer κατά Συμβουλίου, [2002], Συλλ. II-3305 και T-70/99, Alpharma κατά Συμβουλίου [2002], Συλλ. II-3945, παράγραφοι 151 και 164 αντίστοιχα.

87. P. Slovic, "Perception of Risk", *Science*, Vol. 236, 17-4-1987, σ. 280-285.

88. Για την αντίληψη του κοινού για τους ΓΤΟ, βλ., Public Attitudes to Agricultural Biotechnologies in Europe, Final Report of Project PABE, 1997-2000. Διαθέσιμο στο: <http://www.pabe.net> Γενικότερα για τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των περιβαλλοντικών κινδύνων, βλ., αντί πολλών, D.M. Kahan, P. Slovic, D. Braham, J. Gastil, "Fear of Democracy: A Cultural Evaluation of Sunstein on Risk", *Harvard Law Review*, Vol. 119, 2006, σ. 1071 επ.

89. Παρά το ότι οι επιστήμονες στις εκθέσεις τους προς τα αρμόδια κοινοτικά όργανα υιοθετούν αυτή την ποσοτικοποίηση, όπως π.χ. στο ζήτημα της ασφάλειας από την έκθεση στις χημικές ουσίες. Βλ. οχετ., D.-M. Pugh, "Deciding on Regulatory Limits which have Ensured Exposures of People to Chemicals were without Unacceptable Risk", in: D.-M. Pugh, J.-V. Tarazona (eds), *Regulation for Chemical Safety in Europe: Analysis, Comment and Criticism*, Dordrecht, Kluwer, Environment & Policy, 1998, σ. 13.

90. T. Christophorou, "Genetically modified organisms in European Union Law" in: N. de Sadeleer (ed.), *Implementing the Precautionary Principle*, ό.π., σ. 201 επ.

επίπεδο κινδύνου επιλέγεται είτε με ένα ειδικό μέτρο, είτε με γενικό τρόπο (όπως στην οδηγία 2001/18) που εξειδικεύεται κατά περίπτωση, στη διαδικασία έγκρισης διάθεσης στην αγορά ενός συγκεκριμένου προϊόντος ή μιας διαδικασίας⁹¹. Ειδικότερα, η οδηγία αποσκοπεί σε υψηλό επίπεδο ασφάλειας (άρθρα 2, 4, 16 και 23), συγκεκριμενοποιώντας έτσι τον γενικό στόχο της κοινότητας για υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος, της υγείας και των καταναλωτών (άρθρα 95, 152, 153, 174 ΣυνθΕΚ). Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην οδηγία χρησιμοποιείται ο όρος «κίνδυνος» χωρίς τους επιθετικούς προσδιορισμούς «σοβαρός» ή «μη αναστρέψιμος»⁹². Αναφορικά λοιπόν με το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας στο συγκεκριμένο ζήτημα, πρέπει να τονίσουμε ότι η κανονιστική δράση πρέπει να στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης και γι' αυτό επιβάλλεται «τα κράτη μέλη να παίρνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον, οι οποίες μπορεί να οφείλονται στη σκόπιμη απελευθέρωση ή στη διάθεση ΓΤΟ στην αγορά»⁹³. Οι όροι «να αποφεύγονται» και «μπορεί να οφείλονται» σημαίνουν ότι θεσπίζεται μηδενική ανοχή του κινδύνου. Συνεπώς, το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας στην οδηγία ταυτίζεται με το μη κίνδυνο, όπως προκύπτει από τις διατάξεις του άρθρου 4. Αυτό σημαίνει ότι η απόδειξη για ασφάλεια ή έλλειψη πιθανής βλάβης επιρρίπτεται σε αυτόν που επιθυμεί να εισάγει στην αγορά τον συγκεκριμένο ΓΤΟ. Πρόκειται λοιπόν για αναστροφή του βάρους απόδειξης⁹⁴.

Ωστόσο ο καθορισμός του «αποδεκτού κινδύνου» δεν είναι μια στιγμιαία διαδικασία αλλά εκτείνεται στο χρόνο και σε αυτό το σημείο η οδηγία είναι ασαφής. Συγκεκριμένα, παρά το ότι η οδηγία προβλέπει την υποχρέωση του κοινοποιού-ντος (μετά τη συγκατάθεση) για παρακολούθηση νέων πληροφοριών σχετικά με τους κινδύνους για την υγεία και το περιβάλλον από ΓΤΟ, οι οποίες καθίστανται δημόσιες⁹⁵, εν τούτοις δεν προβλέπεται τρόπος συμμετοχής των πολιτών σε αυτή τη διαδικασία, με συνέπεια το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας να κινδυνεύει να ακυρωθεί στη πορεία⁹⁶. Η συμμετοχή λοιπόν των πολιτών και ο συμβουλευτικός τους ρόλος σε όλες τις φάσεις, συμβάλλουν στη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια της

91. Ibid.

92. Άρθρο 13(2)(n).

93. Άρθρο 4(1).

94. T. Christophorou, "Genetically modified organisms in European Union Law" ό.π., σ. 202.

95. Άρθρο 20 της οδηγίας.

96. Αυτό είναι απόρροια των έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ των κρατών για τη συγκεκριμένη ρύθμιση. Βλ. σχετ. S. Francescon, "The New Directive 2001/18/EC on the Deliberate release of Genetically Modified Organisms: Changes and Perspectives", Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 10, No 3, 2001, σ. 314.

υγείας και του περιβάλλοντος και συνιστούν ταυτόχρονα μια διαδικασία οικοδόμησης θεσμών συμμετοχικής δημοκρατίας⁹⁷.

2. Ο Κανονισμός 1829/2003⁹⁸

Ο Κανονισμός περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τα γ.τ. τρόφιμα και τις γ.τ. ζωοτροφές. Κινείται στις βασικές παραμέτρους της Οδηγίας 2001/18 και συνιστά μια «κάθετη ρύθμιση», είναι δηλαδή προσανατολισμένος σε τομείς και προϊόντα.

Ο σκοπός του Κανονισμού είναι: α) η εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας, της υγείας και της ζωής του ανθρώπου, της υγείας και της καλής διαβίωσης των ζώων, του περιβάλλοντος και των συμφερόντων των καταναλωτών, σε σχέση με τα γ.τ. τρόφιμα και τις γ.τ. ζωοτροφές⁹⁹ και β) η αποτελεσματική λειτουργία της εσωτερικής αγοράς¹⁰⁰. Για την επίτευξη των ως άνω στόχων προβλέπονται κοινοτικές διαδικασίες για την έγκριση και για την εποπεία των γ.τ. τροφίμων και των γ.τ. ζωοτροφών, όπως επίσης υπάρχουν ειδικές προβλέψεις για την επισήμανσή τους.

Το πεδίο εφαρμογής του κανονισμού είναι ευρύ και αφορά στις εγκρίσεις είτε ενός ΓΤΟ για να χρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη για παραγωγή τροφίμων ή ζωοτροφών και σε προϊόντα που προορίζονται για τροφές ή ζωοτροφές που περιέχουν, αποτελούνται ή παράγονται από αυτόν τον ΓΤΟ, είτε σε τρόφιμα ή ζωοτροφές που παράγονται από ένα ΓΤΟ¹⁰¹. Το τελευταίο έχει σημασία διότι η λέξη «από» αντιδιαστέλλεται προς τη λέξη «με» και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα «προϊόντα που λαμβάνονται από ζώα που τρέφονται με γ.τ. ζωοτροφές, ή υποβάλλονται σε αγωγή με γ.τ. φάρμακα δεν υπόκεινται στις απαιτήσεις έγκρισης και επισήμανσης του κανονισμού¹⁰². Αυτή η εξαίρεση - που αποτέλεσε και τη πηγή μεγάλων διαφωνιών κυρίως εκ μέρους των ενώσεων καταναλωτών και γενικά των ΜΚΟ- είναι πολύ σημαντική διότι προϊόντα όπως π.χ. αυγά, ή γάλα ή κρέας που προέρχονται από ζώα που έχουν τραφεί με γ.τ. ζωοτροφές δεν υπάγονται στις ρυθμίσεις¹⁰³.

97. L. Boy, "La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....", ό.π., σ. 17.

98. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1829/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 2003 για τα γενετικώς τροποποιημένα τρόφιμα και ζωοτροφές, ΕΕ L 268 της 18ης Οκτωβρίου 2003, σ. 1-23.

99. Άρθρο 1.

100. Άρθρα 3 και 4.

101. Απ. σκέψη 11 και άρθρα 3 και 4(4). Προκύπτει λοιπόν ότι το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού είναι ευρύτερο από αυτό της οδηγίας 2001/18.

102. Απ. σκέψη 16.

103. S. Mahieu, "Le contrôle des risques dans la réglementation européenne relative aux OGM: vers un système conciliateur et participatif" in: P. Nihoul, S. Mahieu (eds), La sécurité alimentaire et la réglementation des OGM, Bruxelles, Larcier, 2005, σ. 207-208.

Ο Κανονισμός προβλέπει ενιαία διαδικασία για την αξιολόγηση των κινδύνων και για την έγκριση, που γίνεται πλέον μόνο σε κοινοτικό επίπεδο, παρά το ότι η αίτηση υποβάλλεται στην αρμόδια εθνική αρχή ενός κράτους μέλους¹⁰⁴. Τα γ.τ. τρόφιμα και οι γ.τ. ζωοτροφές δεν πρέπει να έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων ή στο περιβάλλον και απαγορεύεται η έγκριση εάν ο αιτών δεν αποδείξει ότι είναι ασφαλή¹⁰⁵. Πρόκειται και εδώ για αναστροφή του βάρους απόδειξης.

Η αξιολόγηση της αίτησης γίνεται από την Ευρωπαϊκή Αρχή για την Ασφάλεια των Τροφίμων [EFSA]¹⁰⁶, η οποία μπορεί να ζητήσει από την εθνική αρχή ενός κράτους μέλους να διεξαγάγει αξιολόγηση της ασφάλειας του τροφίμου¹⁰⁷ ή αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου. Εάν όμως πρόκειται για ΓΤΟ που θα χρησιμοποιηθούν σαν σπόροι ή άλλο πολλαπλασιαστικό υλικό, η EFSA ζητά υποχρεωτικά τη γνώμη της αρμόδιας εθνικής αρχής¹⁰⁸. Ακολούθως υποβάλλει την έκθεσή της στην Επιτροπή, στα κράτη μέλη και στον αιτούντα. Η Επιτροπή, εντός τριών μηνών από την παραλαβή της έκθεσης, συντάσσει σχέδιο απόφασης το οποίο υποβάλλει στην επιτροπή του άρθρου 35(2) που λειτουργεί δυνάμει των άρθρων 5 και 7 της Απόφασης του Συμβουλίου 1999/468. Η Επιτροπή κατά τη σύσταξη του σχεδίου απόφασης λαμβάνει υπόψη της την έκθεση αλλά και άλλους «νόμιμους παράγοντες»¹⁰⁹. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι στον Κανονισμό αναφέρεται ότι «είναι δεκτό ότι μόνη της η επιστημονική αξιολόγηση κινδύνων δεν μπορεί ενίοτε να παρέχει όλες τις πληροφορίες πάνω στις οποίες πρέπει να βασιστεί μια απόφαση διαχείρισης του κινδύνου και ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και άλλοι θεμιτοί παράγοντες, σχετικοί με το υπό εξέταση αντικείμενο»¹¹⁰. Τέτοιοι είναι οι κοινωνικοί, οικονομικοί παράγοντες, οι παραδόσεις, τα ηθικά ζητήματα, η αντίληψη για το περιβάλλον και η δυνατότητα διεξαγωγής ελέγχων¹¹¹. Να τονίσουμε ότι το σχέδιο απόφασης της Επιτροπής δεν είναι υποχρεωτικό να συμφωνεί με τη γνώμη της EFSA. Αυτό προκύπτει και από τη κοινοτική νομολογία. Στην υπόθεση

104. Άρθρα 5,7,12 και 19.

105. Άρθρα 4 και 16.

106. Άρθρα 6 και 18.

107. Άρθρο 6(3)(β).

108. Άρθρο 6(3)(γ).

109. Άρθρα 6(1) και 7(10 για τα τρόφιμα και άρθρα 18(6) και 19(1) για τις ζωοτροφές.

110. Αιτ. σκέψη 32.

111. Αναφέρονται στην αιτ. σκέψη 19 του Κανονισμού 178/2002/ΕΚ. Του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 28ης Ιανουαρίου 2002, για τον καθορισμό των γενικών αρχών και απαιτήσεων της νομοθεσίας για τα τρόφιμα, για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής για την Ασφάλεια των Τροφίμων και τον καθορισμό διαδικασιών σε θέματα ασφαλείας των τροφίμων, ΕΕ L 31 της 1.2.2002, σ. 1-24.

Pfizer¹¹² τονίζεται ότι η Επιτροπή δεν είναι υποχρεωμένη να ακολουθεί τη γνώμη της επιστημονικής επιτροπής η οποία είναι μόνο συμβουλευτική¹¹³ και επομένως μπορεί να αποκλίνει από τα συμπεράσματα της επιστημονικής γνώμης¹¹⁴. Επισημαίνει μάλιστα το δικαστήριο ότι «αυτό το συμπέρασμα δικαιολογείται επίσης για λόγους αρχής αναγόμενους στην πολιτική ευθύνη και τη δημοκρατική νομιμοποίηση της Επιτροπής. Ενώ η Επιτροπή νομιμοποιείται να ασκεί δημόσια εξουσία, κατά το άρθρο 155 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 211 ΕΚ), υπό τον πολιτικό έλεγχο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τα μέλη της SCAN, καίτοι διαθέτουν επιστημονική καταξίωση, δεν έχουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση ούτε πολιτική ευθύνη. Εν τούτοις, η επιστημονική καταξίωση δεν αρκεί να δικαιολογήσει την άσκηση δημόσιας εξουσίας»¹¹⁵. Ολοκληρώνοντας τις σκέψεις του το δικαστήριο υπογραμμίζει ότι η απόφαση των κοινοτικών οργάνων να μην ακολουθήσουν την επιστημονική γνώμη η οποία τους υποβλήθηκε, αιτιολογείται από το συμφέρον της προστασίας της δημόσιας υγείας που ερμηνεύεται υπό το φως της αρχής της προφύλαξης¹¹⁶.

Οι προβλέψεις για την επισήμανση είναι ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς αποσκοπούν στο: α) να παρέχονται πληροφορίες στους τελικούς χρήστες και στους κτηνοτρόφους ώστε να προβούν σε τεκμηριωμένη επιλογή, β) να ενημερώνεται ο πληθυσμός για τις πιθανές επιπτώσεις στην υγεία και γ) να ταυτοποιούνται τα χαρακτηριστικά ή οι ιδιότητες που μπορούν να προκαλέσουν πθικούς ή θρπσκευτικούς ενδοιασμούς¹¹⁷. Η επισήμανση πρέπει να είναι σαφής και να διατυπώνεται με τις φράσεις «γενετικά τροποποιημένο» ή «παράγεται από γενετικά τροποποιημένο» ή «περιέχει γενετικά τροποποιημένο»¹¹⁸. Δεν απαιτείται επισήμανση για τα τρόφιμα και τις ζωοτροφές που περιέχουν ΓΤΟ σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο από 0,9 % και εφόσον η παρουσία είναι τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη¹¹⁹. Για την τελευταία περίπτωση προβλέπεται ότι για μια περίοδο τριών ετών η τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη παρουσία ΓΤΟ σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο του 0,5%, είναι επιτρεπτή υπό τον όρο ότι υπάρχει ήδη πριν από την εφαρμογή του κανονισμού ευνοϊκή γνώμη της οικείας επιστημονικής επιτροπής¹²⁰.

112. Υπόθεση T-13/99, Pfizer κατά Συμβουλίου, ό.π.

113. Ibid., παρ. 196.

114. Ibid., παρ. 200.

115. Ibid., παρ. 201.

116. Ibid., παρ. 204 και 205.

117. Απ. σκέψεις 20, 21 και 22 του Κανονισμού 1829/03.

118. Άρθρα 13 και 25.

119. Άρθρα 12(2) και 24(2).

120. Άρθρο 47.

Αναφορικά με το επίπεδο προστασίας, οι προβλέψεις του Κανονισμού είναι σε συνάρτηση με το στόχο στον οποίο προσβλέπει (άρθρο 1). Όταν λοιπόν η EFSA επιχειρεί αξιολόγηση των κινδύνων, πρέπει να εφαρμόζει τις απαιτήσεις της οδηγίας 2001/18 και συνεπώς το επίπεδο προστασίας στο οποίο αποβλέπει ο Κανονισμός ταυτίζεται με το μη κίνδυνο (όπως και στην ως άνω οδηγία). Έτσι, σε ό,τι αφορά τα παραπάνω επίπεδα προστασίας σχετικά με την τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη παρουσία ΓΤΟ, αυτά ισχύουν υπό τη προϋπόθεση ότι υφίστανται προβλέψεις για τη συνύπαρξη καλλιεργειών ΓΤΟ και καλλιεργειών συμβατικών ή βιολογικών προϊόντων. Το άρθρο 43(2) του Κανονισμού τροποποιεί την Οδηγία 2001/18 εισάγοντας το άρθρο 26 (α) το οποίο προβλέπει ότι «τα κράτη μέλη δύναται να λαμβάνουν κατάλληλα μέτρα για την πρόληψη ακούσιας παρουσίας ΓΤΟ σε άλλα προϊόντα». Αυτό σημαίνει ότι τα κράτη μέλη μπορούν, σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, να ρυθμίσουν με εθνικές διατάξεις αυτό το ζήτημα αφού δεν υπάρχει εναρμόνιση. Επομένως δεν ισχύουν οι ως άνω ρυθμίσεις εάν δεν συμβαδίζουν με την εθνική νομοθεσία¹²¹.

3. Ο Κανονισμός 1830/2003¹²²

Ο Κανονισμός αυτός είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα των προηγούμενων δύο κοινοτικών πράξεων. Συνιστά μια «οριζόντια ρύθμιση» είναι δηλαδή προσανατολισμένος προς την τεχνολογία και όχι προς τομείς ή προϊόντα.

Ο στόχος του Κανονισμού είναι: α) η διευκόλυνση της επακριβούς επισήμανσης ώστε να εξασφαλιστεί το δικαίωμα των καταναλωτών για ελεύθερη και ανεξάρτητη επιλογή, β) η παρακολούθηση των επιπτώσεων στο περιβάλλον, στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων ή στα οικοσυστήματα και γ) η εφαρμογή των κατάλληλων μέτρων διαχείρισης, συμπεριλαμβανομένης και της απόσυρσης, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης¹²³. Ομοίως, στόχος είναι η ομαλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς¹²⁴, μάλιστα δε η νομική βάση του Κανονισμού είναι μόνο το άρθρο 95 (1) της Συνθήκης.

Η ανιχνευσιμότητα και η επισήμανση εφαρμόζονται στα προϊόντα που περιέχουν ή αποτελούνται από Γ.Τ.Ο και στα τρόφιμα και στις ζωοτροφές που παράγο-

121. Για το ζήτημα της συνύπαρξης των καλλιεργειών, βλ. *infra*.

122. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1830/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 2003 σχετικά με την ανιχνευσιμότητα και την επισήμανση των γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών καθώς και την ανιχνευσιμότητα τροφίμων και ζωοτροφών που παράγονται από γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς και για τη τροποποίηση της οδηγίας 2001/18/ΕΚ, ΕΕ L 268 της 18ης Οκτωβρίου 2003, σ. 24-28.

123. Αιτ. σκέψη 3 και άρθρο 1.

124. Αιτ. σκέψη 2.

νται από ΓΤΟ¹²⁵. Η υποχρέωση για την εξασφάλιση των απαιτήσεων ικνηλασιμότητας και επισήμανσης ανήκει στο φορέα διακίνησης, εξαιρούνται δε τα προϊόντα που περιέχουν Γ.Τ.Ο σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο από 0,9 % και εφόσον η παρουσία είναι τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη¹²⁶. Η δομή και το περιεχόμενο του Κανονισμού είναι σαφή, διακρίνονται από απλότητα και γι' αυτό δεν παρουσιάζουν ερμηνευτικά προβλήματα. Οι ασάφειες που υπήρχαν αρχικά για επί μέρους ρυθμίσεις έδωσαν τη θέση τους σε λιτές και σαφείς διατυπώσεις. Σημαντικό ρόλο σ' αυτό έπαιξε το γεγονός ότι την περίοδο της κατάρτισης του Κανονισμού είχε συμβεί το σοβαρό επεισόδιο με το καλαμπόκι starLink στις ΗΠΑ. Το τελευταίο προοριζόταν μόνο για ζωοτροφές και λόγω της έλλειψης συστήματος ανίχνευσης βρέθηκε να αποτελεί συστατικό πολλών τροφίμων, ενώ είναι αποδεδειγμένο ότι προκαλεί σοβαρές βλάβες στην υγεία του ανθρώπου¹²⁷.

Το επίπεδο προστασίας στο οποίο αποβλέπει ο Κανονισμός είναι ίδιο με αυτό στο οποίο αποβλέπουν η Οδηγία 2001/18 και ο Κανονισμός 1829/03. Ειδικότερα στον Κανονισμό 1830/03 για πρώτη φορά ορίζεται ότι τα μέτρα πρέπει να εξασφαλίζουν την ικνηλασιμότητα και την επισήμανση των ΓΤΟ και των προϊόντων που παράγονται από ΓΤΟ σε όλα τα στάδια της διάθεσης τους στην αγορά με αποτέλεσμα να διευκολύνεται ο ποιοτικός έλεγχος καθώς και οι δυνατότητες απόσυρσης προϊόντων¹²⁸. Αυτό το πλαίσιο ανιχνευσιμότητας λειτουργεί σαν «δίχτυ ασφαλείας» που διευκολύνει την επισήμανση, την παρακολούθηση και την απόσυρση των προϊόντων σε περίπτωση που διαπιστωθεί απρόβλεπτος κίνδυνος για την ανθρώπινη υγεία ή το περιβάλλον¹²⁹. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στην επισήμανση προβλέπεται ότι για τα προσυσκευασμένα προϊόντα που αποτελούνται από ή περιέχουν ΓΤΟ πρέπει να υπάρχει ετικέτα με την ένδειξη «Το παρόν προϊόν περιέχει γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς» ή «Το παρόν προϊόν περιέχει γενετικώς τροποποιημένο [όνομα του οργανισμού (ών)]»¹³⁰. Για τα μη προσυσκευασμένα

125. Άρθρο 2.

126. Άρθρο 4.

127. Για την υπόθεση αυτή και τα προβλήματα που ανέδειξε σχετικά με τις ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στις ΗΠΑ, βλ., R. Bratspies, "Myths of Voluntary Compliance: Lessons from the StarLink Corn Fiasco", *William & Mary Environmental Law and Policy Review*, Vol. 27, 2003, σ. 593 επ.

128. Αιτιολογική σκέψη 1 και 3 του Κανονισμού.

129. Άρθρο 1 του Κανονισμού. Αυτή η διάταξη είναι πληρέστερη και πιο προωθημένη από την αντίστοιχη του Codex Alimentarius στην οποία δεν περιλαμβάνεται η επισήμανση ως στόχος της ανιχνευσιμότητας, παρά μόνο η διευκόλυνση απόσυρσης και η συμβολή στη παρακολούθηση. Βλ. σχετ. Codex Alimentarius Commission, Draft Principles for the Risk Analysis of Foods Derived from Modern Biotechnology, παρ. 21, in: Report of the Third Session of the Codex Ad Hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology (Appendix II), ALINORM 03/34, Yokohama, Japan 4-8 March 2002.

130. Άρθρο 4 (6)(α) του Κανονισμού.

προϊόντα που προσφέρονται στον τελικό καταναλωτή, πρέπει να αναγράφονται στο εκθετήριο του προϊόντος ή πλησίον του οι λέξεις «Το παρόν προϊόν περιέχει γενετικά τροποποιημένο [όνομα του οργανισμού (ών)]»¹³¹.

VI. Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ, ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΤΗΣ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ

1. Η σχέση μεταξύ της κοινοτικής και των εθνικών νομοθεσιών για τους ΓΤΟ

Όλη η ως άνω αναφερόμενη κοινοτική νομοθεσία στο ζήτημα των ΓΤΟ φαίνεται ότι δίνει την αποκλειστική αρμοδιότητα στη Κοινότητα¹³². Ωστόσο, η συνολική δομή των κειμένων δείχνει ότι υπάρχει μια στενή συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών και της Κοινότητας, στη δε διαδικασία εμπλέκονται και οι πολίτες. Ανεξάρτητα από το ότι η τελική απόφαση λαμβάνεται σε κοινοτικό επίπεδο, ο ρόλος των κρατών μελών στην αξιολόγηση και στη διαχείριση των κινδύνων είναι ουσιαστικός. Αυτό φαίνεται από τη δυνατότητα που έχουν κατά τη διαδικασία αξιολόγησης και έγκρισης (άρθρ. 7(4), 15, 17 και 20 της Οδ. 2001/18) να εκφράζουν «αιτιολογημένες αντιρρήσεις». Παρά το ότι οι αντιρρήσεις ή διαφοροποιήσεις μεταξύ των κρατών μελών και της Επιτροπής ή ενός κράτους με ένα άλλο για την αξιολόγηση, υποβάλλονται στην αρμόδια επιστημονική επιτροπή της κοινότητας, αυτό δεν σημαίνει ότι η Επιτροπή απαιτεί ταυτότητα απόψεων, ούτε ότι η γνώμη της EFSA υπερισχύει της γνώμης των αντίστοιχων εθνικών επιστημονικών επιτροπών¹³³. Συγκεκριμένα, όταν υπάρχει διάσταση απόψεων σε ένα ζήτημα μεταξύ των επιστημονικών επιτροπών της Κοινότητας ή μεταξύ των επιστημονικών επιτροπών ενός κράτους μέλους και αυτών της Κοινότητας, «υποχρώνονται να συνεργαστούν προκειμένου είτε να διευθετήσουν την εν λόγω διάσταση απόψεων είτε να υποβάλουν κοινό έγγραφο, όπου θα διευκρινίζονται τα διαμφισβητούμενα επιστημονικά θέματα και θα εντοπίζονται οι σχετικές ασάφειες όσον αφορά τα δεδομένα»¹³⁴. Επομένως, το ζήτημα που πιθανόν να ανακύψει αναφορικά με τις επιστημονικές διαφωνίες, λύνεται στο πολιτικό επίπεδο (στη φάση δηλαδή της διαχείρισης του κινδύνου) στα πλαίσια της «κανονιστικής επιτροπής».

Σ' ό,τι αφορά στη δυνατότητα των κρατών μελών να ακολουθούν εθνική πολιτική, πρέπει κατ' αρχάς να τονίσουμε ότι θεσπίζεται η ρήτρα διασφάλισης¹³⁵,

131. Άρθρο 4 (6)(β) του Κανονισμού.

132. Άρθρο 22 Οδηγίας 2001/18.

133. Άρθρα 28-30 του Κανονισμού 178/02, ο οποίος εφαρμόζεται εν προκειμένω.

134. Άρθρο 30(30(4) του Κανονισμού 178/02.

135. Άρθρο 23 της αναθεωρημένης οδηγίας που αντικαθιστά το άρθρο 16 της καταργημένης οδηγίας 90/220.

σύμφωνα με την οποία αν μετά τη διάθεση στην αγορά ενός ΓΤΟ «υπάρχουν νέες ή πρόσθετες επιστημονικές πληροφορίες ή επαναξιολόγηση βάσει νέων ή πρόσθετων επιστημονικών στοιχείων»¹³⁶, μπορεί ένα κράτος μέλος να περιορίζει ή να απαγορεύει προσωρινά τη χρήση ή/και τη πώληση του συγκεκριμένου ΓΤΟ¹³⁷. Η εν λόγω ρήτρα διασφάλισης εξειδικεύει τη ρύθμιση του άρθρου 95(5) της ΣυνθΕΚ, το οποίο αποτελεί τη μόνη νομική βάση της Οδηγίας 2001/18 και μία από τις νομικές βάσεις του Κανονισμού 1829/2003¹³⁸.

Συγκεκριμένα, το άρθρο 95 ΕΚ διακρίνει ανάμεσα στα εθνικά μέτρα που ελήφθησαν πριν από την εναρμόνιση και σε εκείνα που ελήφθησαν μετά από αυτή¹³⁹. Στη πρώτη περίπτωση η διατήρηση των εθνικών διατάξεων εξαρτάται από τις επιτακτικές ανάγκες που προβλέπονται στο άρθρο 30 ΕΚ ή από λόγους προστασίας του περιβάλλοντος ή του χώρου εργασίας. Στη δεύτερη περίπτωση, η θέσπιση εθνικών διατάξεων μετά το μέτρο εναρμόνισης δικαιολογείται, εάν υπάρχουν νέα επιστημονικά στοιχεία σχετικά με τη προστασία του περιβάλλοντος ή του χώρου εργασίας ειδικά για το συγκεκριμένο κράτος και μόνο εάν έχουν εμφανιστεί μετά το μέτρο εναρμόνισης.

Σ' ό,τι αφορά ειδικότερα στο άρθρο 30 ΕΚ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι επιτρέπει τη διατήρηση εθνικών περιορισμών αναφορικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών εάν δικαιολογούνται «από λόγους δημόσιας ηθικής, δημόσιας τάξης, δημόσιας ασφάλειας, προστασίας της υγείας και της ζωής των ανθρώπων και των ζώων ή προφυλάξεως των φυτών». Παρά το ότι εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι είναι δυνατόν ένα κράτος μέλος να κάνει χρήση του άρθρου 30 για τη διάθεση στην αγορά ενός ΓΤΟ, εν τούτοις γίνεται δεκτό ότι όταν υπάρχει πλήρης εναρμόνιση με κοινοτική νομική πράξη, τα κράτη μέλη δεν μπορούν να προσφύγουν στο άρθρο 30 ΕΚ¹⁴⁰, αυτό δε προκύπτει και από τη κοινοτική νομολογία¹⁴¹. Ωστόσο αυτή η απόλυτη αδυναμία προσφυγής στο άρθρο 30 σε περίπτωση εναρμόνισης φαίνεται να σχετικοποιείται στην απόφαση Toolex της 11ης Ιουλίου 2000 σχετικά

136. Σε αντίθεση με το άρθρο 16 της καταργημένης οδηγίας όπου αναφέρονταν «αν υπάρχουν εύλογες αιτίες».

137. Αυτή η ρύθμιση είναι ίδια με την αναφερόμενη στο άρθρο 5(7) της Συμφωνίας SPS του Π.Ο.Ε. (βλ. *infra*).

138. Ο Κανονισμός στηρίζεται στα άρθρα 95, 37 και 152(4)(β) της ΣυνθΕΚ.

139. Άρθρο 95(4)ΕΚ και 95(5)ΕΚ αντίστοιχα.

140. *H. Kalimo*, "Reflections on the scope and pre-emptive effects of Community legislation –A case study on Directive 2002/95/EC Restrictions on Hazardous Substances (RoHS)", *Jean Monnet Working Paper 6/2003*, σ. 4. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.jeanmonnetprogram.org>

141. C-5/94,R v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Foods, ex parte Hedley Lomas, [1996], Συλλ. I-2553. παρ. 18.

με την ταξινόμηση, συσκευασία και επισήμανση των επικίνδυνων ουσιών¹⁴². Το δικαστήριο έκρινε ότι μπορεί ένα κράτος μέλος να επικαλεστεί τις εξαιρέσεις του άρθρου 30 όταν προβάλλονται δικαιολογημένα λόγοι προστασίας της υγείας των ανθρώπων και εφόσον το εθνικό μέτρο είναι αναγκαίο¹⁴³. Το δικαστήριο για να καταλήξει στο συγκεκριμένο συμπέρασμα εξέτασε κατά πόσο οι κοινοτικές πράξεις εναρμόνισης σχετικά με την ταξινόμηση, συσκευασία και επισήμανση των επικίνδυνων ουσιών αρκούν για την πραγματοποίηση του ειδικού σκοπού που επιδιώκει η επίκληση του άρθρου 30¹⁴⁴ και εκτίμησε τελικά ότι δεν αρκούν¹⁴⁵. Σε μια μεταγενέστερη απόφασή του (της 13ης Δεκεμβρίου 2001)¹⁴⁶ το ΔΕΚ υπογραμμίζει ότι στο βαθμό που οι κοινοτικές ρυθμίσεις δεν παρέχουν πλήρη ασφάλεια ή δεν μπορούν να εφαρμοστούν¹⁴⁷, τα κράτη μέλη μπορούν να προβαίνουν σε εθνικές ρυθμίσεις. Το ζήτημα λοιπόν είναι κατά πόσο οι κοινοτικές ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ συνιστούν πλήρη εναρμόνιση (i), και αν η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης υπερκερνά το άρθρο 95(5) ΕΚ (ii).

i) Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο βαθμός εναρμόνισης δεν είναι πλήρης σε ό,τι αφορά στα ηθικά ζητήματα (άρθρ.29 Οδ.2001/18) και στη συνύπαρξη των καλλιεργειών (άρθρ. 26 α Οδ. 2001/18). Ειδικότερα, στα ηθικά ζητήματα υπάρχει η ρήτρα επιφύλαξης της αρμοδιότητας των κρατών μελών, η δε Επιτροπή μπορεί να ζητά τη γνώμη οποιασδήποτε επιτροπής την οποία έχει συστήσει για να τη συμβουλευτεί σχετικά με τις επιπτώσεις της βιοτεχνολογίας¹⁴⁸. Επομένως, έχει τη δυνατότητα ένα κράτος μέλος κατά τη διαδικασία της έγκρισης ενός ΓΤΟ να προβάλει λυσιτελώς αντιρρήσεις για «θέματα δεοντολογίας», όπως αυτό προκύπτει από τα άρθρα 29 και 31(8) σε συνδυασμό με τις αιτιολογικές σκέψεις 57 και 58 της Οδηγίας 2001/18, αποσκοπώντας έτσι σε ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας σε σχέση με αυτό στο οποίο αποβλέπει η Οδηγία.

Στο ζήτημα της συνύπαρξης των καλλιεργειών η ατελής εναρμόνιση προκύπτει τόσο από το ίδιο το άρθρο 26 α, όσο και από το ότι η μόνη νομική πράξη σχετικά με τη συνύπαρξη είναι η μη δεσμευτική Σύσταση της Επιτροπής 2003/556, που αναφέρεται στις κατευθύνσεις με βάση τις οποίες θα εξασφαλιστεί η συνύπαρξη¹⁴⁹. Είναι απα-

142. C-473/98, *Kemikalieinspektionen v. Toolex Alpha AB*, [2000] Συλλ. I-5681.

143. *Ibid.*, παρ. 40, 49.

144. *Ibid.*, παρ. 25-33.

145. *Ibid.*, παρ. 34-49.

146. C-1/00, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, [2001] Συλλ. I-9989.

147. *Ibid.*, παρ. 115 και 124 αντίστοιχα.

148. Βλ. επίσης, αιτ. σκέψεις 57 και 58 της Οδηγίας 2001/18.

149. Σύσταση της Επιτροπής 2003/556/ΕΚ της 23ης Ιουλίου 2003 σχετικά με τη θέσπιση κατευθυντήριων γραμμών για την ανάπτυξη εθνικών στρατηγικών και βέλτιστων πρακτικών προκειμένου να διασφαλιστεί η συνύπαρξη γενετικώς τροποποιημένων, συμβατικών και βιολογικών καλλιεργειών, ΕΕ L 189 της 29.7.2003, σ. 36-47.

ραίτητο να τονιστεί ότι η συνύπαρξη στην οποία αναφέρεται τόσο το άρθρο 26 α όσο και η Σύσταση, αφορά στις οικονομικές επιπτώσεις (δηλαδή στις ζημιές) που μπορεί να έχει η σύμμιξη καλλιεργειών με ή χωρίς ΓΤΟ¹⁵⁰. Το ζήτημα των πιθανών περιβαλλοντικών κινδύνων σχετικά με τη συνύπαρξη ρυθμίζεται από την Οδηγία 2001/18 και μόνο οι εγκεκριμένοι ΓΤΟ με βάση τις διαδικασίες της ως άνω Οδηγίας μπορούν να καλλιεργηθούν¹⁵¹. Ωστόσο, η αβεβαιότητα που υπάρχει σχετικά με τις πιθανότητες βλάβης του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας¹⁵², σε συνδυασμό με τις πιθανές εξαιρετικά μεγάλες οικονομικές ζημιές των αγροτών καθιστούν το ζήτημα της συνύπαρξης ένα από τα πιο ακανθώδη θέματα της κοινοτικής γεωργίας¹⁵³. Για το λόγο αυτό η ελλιπής εναρμόνιση θα ολοκληρωθεί εάν συμπληρωθεί με τις προτάσεις που περιλαμβάνονται στο Ψήφισμά του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 18.12.2003 (A5-0465/2003) και είναι οι εξής: α) να υπάρχουν ενιαίοι δεσμευτικοί κανόνες σε κοινοτικό επίπεδο για τη συνύπαρξη των καλλιεργειών, β) τα κράτη μέλη να διαθέτουν νομοθετικά μέτρα που να διασφαλίζουν τη συνύπαρξη, γ) να υπάρχει πρόβλεψη σε κοινοτική κλίμακα για την αστική ευθύνη και την ασφάλιση πιθανών οικονομικών ζημιών σε σχέση με τη συνύπαρξη, δ) οι κοινοτικές ρυθμίσεις για τη συνύπαρξη πρέπει να παρέχουν στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να απαγορεύουν ολοσχερώς τη καλλιέργεια ΓΤΟ. Εν όψει αυτού του κενού δικαιούνται τα κράτη μέλη κατά τη διαδικασία της έγκρισης να προβάλουν λυσιτελώς αντιρρήσεις που θα αφορούν στην συνύπαρξη ή να θεσπίζουν εθνικές διατάξεις για το ζήτημα αυτό. Αξίζει να σημειωθεί ότι λύση στο σημαντικό αυτό ζήτημα έδωσε πρόσφατα το Συμβούλιο Υπουργών της ΕΕ στις 18-12-2006 με αφορμή την απαγόρευση ΓΤΟ από την Αυστρία. Συγκεκριμένα, η Αυστρία απαγόρευσε τη χρήση και την πώληση στο έδαφός της δύο ΓΤ ειδών καλαμποκιού (MON 810 και T25). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεώρησε ότι το εθνικό μέτρο αντιβαίνει στην κοινοτική νομοθεσία και υπέβαλε σχέδιο απόφασης στο Συμβούλιο Υπουργών. Το τελευταίο, απέρριψε με ειδική πλειοψηφία το σχέδιο, τονίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι

150. Απ. σκέψη 5 και παρ. 1.1. της Σύστασης 2003/556.

151. Παρ. 1.2. της Σύστασης.

152. Παρά τις διαβεβαιώσεις των εταιριών βιοτεχνολογίας ότι δεν υφίσταται σημαντικός κίνδυνος, επιστημονικές έρευνες δείχνουν ότι ο κίνδυνος δεν είναι αμελητέος, όπως π.χ. οι διαπιστωθείσες επιπολύνοιες συμβατικών καλλιεργειών αραβοσίτου από καλλιέργειες ΓΤΟ, ιδίως του Starlink, στο Μεξικό. Βλ. Contamination by genetically modified maize in Mexico much worse than feared. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: www.etcgroup.org/documents/NR_Maize_10_03ENG3.pdf

153. Η Επιστημονική Επιτροπή για τα Φυτά διαπιστώνει ότι γι' αυτό το ζήτημα χρειάζεται να γίνε περαιτέρω έρευνα. Βλ., Opinion of the Scientific Committee on Plants concerning the adventitious presence of GM seeds in conventional seeds, SCP/GMO-SEED-CONT/002-FINAL, 13.3.2001. Βλ., ομοίως, G. Balias, "Seeds of Distrust: The Co-existence of Genetically Modified and Conventional or Organic Crops in Greece", European Environmental Law Review, Vol. 14(12), 2005, σ. 318-325.

«οι διαφορετικές γεωργικές δομές και τα τοπικά οικολογικά χαρακτηριστικά στην ΕΕ επιβάλλουν να λαμβάνονται υπόψη με πιο συστηματικό τρόπο στην εκτίμηση των περιβαλλοντικών κινδύνων των ΓΤΟ»¹⁵⁴.

ii) Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, οι κοινοτικές ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στηρίζονται στην αρχή της προφύλαξης, η οποία αποτελεί γενική αρχή του Κοινοτικού δικαίου¹⁵⁵, μέσω δε αυτής σκοπεύεται η επίτευξη υψηλού επιπέδου της προστασίας του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας. Στο άρθρο 4(1) της Οδηγίας 2001/18 αναφέρεται: «Τα κράτη μέλη, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, μεριμνούν ώστε να λαμβάνονται όλα τα δέοντα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον, οι οποίες μπορεί να οφείλονται στη σκόπιμη ελευθέρωση ή τη διάθεση ΓΤΟ στην αγορά...» Τα κράτη μέλη μπορούν με βάση την αρχή της προφύλαξης να υιοθετούν υψηλότερο επίπεδο προστασίας από αυτό των κοινοτικών ρυθμίσεων διότι η εν λόγω αρχή, έχοντας ως πυλώνες της τις έννοιες του κινδύνου και της επιστημονικής αβεβαιότητας, τους δίνει τη δυνατότητα να αξιολογήσουν διαφορετικά αυτές τις έννοιες σε σχέση με την αξιολόγηση που κάνουν τα κοινοτικά όργανα. Με άλλες λέξεις, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης επιτρέπει στα κράτη μέλη να λάβουν εθνικά μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας εκτός του πλαισίου των διατάξεων του άρθρου 95 ΕΚ. Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να κινείται και ο κοινοτικός δικαστής. Συγκεκριμένα το ΔΕΚ στην απόφαση της 5ης Φεβρουαρίου 2004¹⁵⁶ τονίζει ότι «είναι σαφές ότι η αξιολόγηση του κινδύνου μπορεί να δείξει ότι συνεχίζει να υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με την ύπαρξη ή την έκταση των πραγματικών κινδύνων. Σ' αυτή τη περίπτωση πρέπει να γίνει δεκτό ότι ένα κράτος μέλος μπορεί, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, να λαμβάνει προστατευτικά μέτρα χωρίς να περιμένει να αποδειχθούν η ύπαρξη και η σοβαρότητα των κινδύνων»¹⁵⁷.

154. Βλ., Press release, 2773rd Council Meeting (Environment), Brussels, 18-12-2006.

155. Οι σημαντικότερες αποφάσεις με τις οποίες αναγνωρίζεται η αρχή της προφύλαξης ως γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου είναι, T-74/00, T-76/00, T-83/00, T-84/00, T-85/00, T-132/00 T-137/00 και T-141/00, Artegodan GmbH και άλλοι κατά Επιτροπής, [2002] Συλλ. II-4945, παρ. 184 της απόφασης, C-192/01, Επιτροπή κατά Δανίας (απόφαση της 23ης Σεπτεμβρίου 2003, παρ.49-52), C-236/01, Monsanto Agricoltura Italia SpA v. Presidenza del consiglio dei ministri (απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2003), παρ. 110-113 και 133.

156. C-24/00, Επιτροπή κατά Γαλλίας (αδημ.)

157. Ibid., παρ. 56 της απόφασης.

2. Η σχέση μεταξύ της κοινοτικής νομοθεσίας για τους ΓΤΟ και του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης

Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης οφείλει πολλά στην σθεναρή στάση της Ε.Ε. και στη συμμαχία που επέτυχε με τις χώρες του τρίτου κόσμου κατά τις διαπραγματεύσεις. Είναι λοιπόν φυσικό οι βασικές ρυθμίσεις των δύο συστημάτων να είναι ταυτόσημες, καθώς παρέχουν το ίδιο επίπεδο προστασίας¹⁵⁸. Το Πρωτόκολλο αναγνωρίζει τη νομιμότητα «περιφερειακών συμφωνιών»¹⁵⁹ είτε προηγούνται είτε έπονται χρονικά του Πρωτοκόλλου, υπό την προϋπόθεση ότι είναι συμβατές με το στόχο του Πρωτοκόλλου και ότι δεν παρέχουν μικρότερη προστασία σε σχέση με αυτή που παρέχει το Πρωτόκολλο¹⁶⁰. Πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι υπάρχουν μερικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο συστημάτων, κυρίως σ' ό,τι αφορά στις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις των ΓΤΟ και στη συμμετοχή των πολιτών. Πράγματι, σύμφωνα με το Πρωτόκολλο, η αξιολόγηση του κινδύνου των ΓΤΟ πρέπει να περιλαμβάνει και τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις¹⁶¹, ενώ αυτές δεν προβλέπονται στο κοινοτικό δίκαιο για τους ΓΤΟ¹⁶². Επίσης, ενώ για τη συμμετοχή των πολιτών προβλέπεται στο Πρωτόκολλο η υποχρέωση των κρατών να θεσπίσουν εθνικές νομοθεσίες για τη συμμετοχή και διαβούλευση, στην Οδηγία 2001/18 αυτό το ζήτημα είναι ασαφές καθώς δεν προβλέπονται συγκεκριμένες ρυθμίσεις¹⁶³. Εάν λοιπόν θεωρηθεί ότι αυτή η διαφοροποίηση επιφέρει χαμηλότερο επίπεδο προστασίας του κοινοτικού δικαίου σε σχέση με αυτό του Πρωτοκόλλου, τότε σύμφωνα με το άρθρο 14(3) δεν εφαρμόζονται οι κοινοτικές ρυθμίσεις. Επειδή όμως το Πρωτόκολλο δεν απαιτεί πλήρη συμβατότητα και αφήνει ευρεία διακριτική ευχέρεια χειρισμών¹⁶⁴, η επίκληση της ως άνω διάταξης φαίνεται να μην επιφέρει αποτελέσματα. Η λύση μπορεί να αναζητηθεί στο Πρωτόκολλο μέσω όμως του κοινοτικού δικαίου, καθώς η Κοινότητα αποτελεί μέρος του Πρωτοκόλλου. Σύμφωνα με το άρθρο 300(7) ΣυνθΕΚ εφόσον το Πρωτόκολλο ενσωματώθηκε στη κοινοτική έννομη τάξη, έχει υπερέχουσα θέση σε σχέση με το παράγωγο δίκαιο. Έτσι λοιπόν στο βαθμό που οι εν λόγω προβλέψεις του Πρωτοκόλλου είναι πιο συγκεκριμένες και κατατείνουν σε μεγαλύτερη προστασία, υπερισχύουν των αντίστοιχων κοινοτικών. Οι ρυθμίσεις για τις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις των ΓΤΟ και για τη συμμετοχή και διαβούλευση των πολιτών αποβλέ-

158. E. Brosset, "Le protocole biosécurité et le droit communautaire", ό.π., σ. 125.

159. Άρθρο 14(1) του Πρωτοκόλλου.

160. Άρθρο 14(3).

161. Βλ. supra.

162. Βλ. supra.

163. Βλ. supra.

164. E. Brosset, "Le protocole biosécurité et le droit communautaire", ό.π., σ. 124

πουν αναμφίβολα σε υψηλότερο επίπεδο προστασίας από αυτό των κοινοτικών ρυθμίσεων και συνεπώς είναι αυτές που πρέπει να εφαρμοστούν. Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ότι γενικά η επίκληση των διατάξεων του Πρωτοκόλλου στα πλαίσια της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου θα είναι ελάχιστη, διότι η προστασία που παρέχει το κοινοτικό δίκαιο είναι από συστηματικής απόψεως πιο αποτελεσματική σε σχέση με αυτή του Πρωτοκόλλου¹⁶⁵.

3. Για μια νέα διακυβέρνηση των κινδύνων

Οι ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ εισάγουν ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης σχετικά με τους κινδύνους βλάβης της υγείας ή/και του περιβάλλοντος. Η διευρυμένη αντίληψη για τους κινδύνους και η επιστημονική αβεβαιότητα που επικρατεί στον τομέα των ΓΤΟ, δείχνουν ότι η επιστημονική αξιολόγηση των κινδύνων αποτελεί απαραίτητη όχι όμως ικανή προϋπόθεση για την αντιμετώπισή τους. Αποτέλεσμα αυτής της διαπίστωσης είναι το γεγονός ότι έχει αναγορευτεί σε κεντρική έννοια του κανονιστικού συστήματος της Ε.Ε., η έννοια του αποδεκτού κινδύνου, η οποία αλλάζει τις σχέσεις επιστήμης και δικαίου, καθώς η επιστημονική γνώση παύει πλέον να αποτελεί, μόνη αυτή, τη βάση για δικαιοκτικές ρυθμίσεις. Ταυτόσημη με την ως άνω αντίληψη που επικρατεί στο κοινοτικό δίκαιο είναι και η προσέγγιση που γίνεται από το Πρωτόκολλο της εν λόγω έννοιας. Επομένως, ο προσδιορισμός του αποδεκτού κινδύνου αποτελεί πολιτική απόφαση, η οποία λαμβάνεται σε ένα πλαίσιο εξαιρετικής πολυπλοκότητας, εντός του οποίου συνυπάρχουν επιστημονικές, ηθικές, κοινωνικές, οικονομικές και αξιακές παράμετροι¹⁶⁶. Το ΔΕΚ τονίζει σχετικά ότι σε «ευαίσθητες και αμφισβητούμενες περιπτώσεις η Επιτροπή έχει ευρέα περιθώρια δράσης»¹⁶⁷ δηλαδή, σε τελική ανάλυση, έχει το δικαίωμα της επιλογής του κατάλληλου επιπέδου προστασίας. Αυτό το επίπεδο μπορεί να λάβει και τη μορφή της μηδενικής ανοχής όπως φαίνεται από τις ρυθμίσεις της Οδηγίας 2001/18 και του Κανονισμού 1829/03. Σ' ό,τι αφορά στο ζήτημα της επιστημονικής αβεβαιότητας, γίνεται αποδεκτό ότι αυτή υφίσταται όταν η διαθέσιμη επιστημονική γνώση είναι ατελής και αυτό συμβαίνει είτε όταν όλοι συμφωνούν σε αυτό, είτε όταν υπάρχουν διαφωνίες σχετικά με τα δεδομένα ή με την εκτίμηση για την καταλληλότητά τους¹⁶⁸. Μάλιστα το ΔΕΚ¹⁶⁹ κάνει ένα βήμα επί πλέον τονίζοντας ότι η επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τις επιπτώσεις στην υγεία δεν συνδέεται αναγκαστικά με νέα ή διαφορετικά επιστημονικά δεδομένα¹⁷⁰. Αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζει

165. Ibid.

166. M. Lee, EU Environmental Law, ό.π., σ. 240.

167. C-352/98P, Bergaderm, [2000] Συλλ. I-5291, παρ. 66 της απόφασης.

168. Βλ., Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, παρ. 5.1.3.

169. C-3/00, Δανία κατά Επιτροπής [2003], Συλλ. I-2643.

170. Ibid., παρ. 63 της απόφασης.

την ύπαρξη εγγενών ορίων στην επιστημονική γνώση, τα οποία προσδιορίζουν τη νομική αξιολόγηση¹⁷¹.

Στο ζήτημα των ΓΤΟ το δίκαιο, η επιστήμη και η πολιτική λειτουργούν σε ένα πλαίσιο μεταβλητής γεωμετρίας, ανάλογα με τη κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι όπου υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα και οι κίνδυνοι βλάβης ενδέχεται να είναι πολύ σημαντικοί (όπως στο πεδίο των ΓΤΟ), δεν μπορεί να προσδιοριστεί στατικά ο κατάλληλος χώρος εντός του οποίου θα επιλυθεί το πρόβλημα, αν δηλαδή είναι η επιστήμη, το δίκαιο ή η πολιτική. Λόγω ακριβώς της πολυπλοκότητας των προβλημάτων¹⁷², τα όρια μεταξύ τους είναι ασαφή και συγκεχυμένα¹⁷³, καθώς ο ένας χώρος παρεισφύρει εντός του άλλου¹⁷⁴. Σ' ό,τι αφορά ειδικότερα στην κατάσταση των επιστημονικών γνώσεων και στην επιστημονική έρευνα σχετικά με τους ΓΤΟ, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας για τις επιπτώσεις των ΓΤΟ στην υγεία και στο περιβάλλον, είναι εξαιρετικά ανεπαρκή καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των διεξαγόμενων ερευνών προσανατολίζεται κυρίως προς την ανάδειξη των πλεονεκτημάτων από τη χρήση ΓΤΟ, παρά προς την ανάλυση των εγγενών χαρακτηριστικών τους και των πιθανών κινδύνων που συνεπάγονται. Τούτο οφείλεται κατά κύριο λόγο στη στενή σχέση που έχουν αναπτύξει οι εταιρίες βιοτεχνολογίας με τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, αυτή δε η ώσμωση είναι η βασική αιτία για την οποία τίθενται σε μεγάλη αμφισβήτηση η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των ερευνών¹⁷⁵.

Εξ αιτίας των παραπάνω προβλημάτων είναι απαραίτητο να διαμορφωθούν οι όροι και οι προϋποθέσεις ώστε να εξασφαλιστεί η διαφανής και αποτελεσματική συνεργασία της πολιτικής εξουσίας με την κοινωνία των πολιτών και με την επιστημονική κοινότητα¹⁷⁶. Προς αυτή τη κατεύθυνση είναι η πρακτική που ακο-

171. Για τη σχέση μεταξύ της ατελούς επιστημονικής γνώσης (δηλαδή της επιστημονικής αβεβαιότητας) και των νομικών αξιολογήσεων, βλ., αντί πολλών, W.R. Walker, "The Myth of Science as a "Neutral Arbiter" for Triggering Precautions", *Boston College International and Comparative Law Review*, Vol. 26, 2003, σ. 197 επ.

172. Τα οποία αν και τίθενται με επιστημονικούς όρους, υπερβαίνουν τα όρια της επιστήμης. Βλ. οχετ., W. Wagner, "Trans-Science in Torts", *Yale Law Journal*, Vol. 96, 1986, σ. 428.

173. M. van de Kerchove, *Fr. Ost, Le système juridique entre ordre et désordre*, Paris, PUF, 1988, σ. 17.

174. P.H. Schuck, "Multi-Culturalism Redux: Science, Law, and Politics", *Yale Law and Policy Review*, Vol.11, 1993, σ. 36.

175. A. Ingeborg Myhr, T. Traavik, "Genetically modified (GM) crops: Precautionary science and conflicts of interests", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 16, 2003, σ. 241-243.

176. U. Felt, "Sciences, Science Studies and their Publics: Speculating on Future Relations", in: B. Joerges, H. Nowotny (eds), *Social Studies of Science and Technology: Looking Back, Ahead*, Dordrecht/Boston/London, Kluwer Academic Publishers, 2003, σ. 22. Επίσης, J.-F. Mattei, "Les nouveaux rapports entre pouvoir, savoir et vouloir: a propos des nouvelles biotechnologies", in: *Académie des sciences morales et politiques, Le rôle et la place de l'Etat au début du XXIe siècle*, Paris, PUF, 2001, σ. 91 κ.ε.

λουθείται τα τελευταία χρόνια με τις λεγόμενες «διασκέψεις των πολιτών» ή «διασκέψεις για consensus» για ζητήματα που σχετίζονται με τεχνολογικούς κινδύνους, ιδιαίτερα για τους ΓΤΟ σε αρκετές χώρες (Δανία, Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία, κλπ.)¹⁷⁷. Ωστόσο, η παραπάνω πρακτική είναι άτυπη και δεν αφορά στη συμμετοχή και διαβούλευση σχετικά με συγκεκριμένες και εξατομικευμένες διαδικασίες. Αντίθετα, οι ρυθμίσεις για τη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης απόφασης σχετικά με την αδειοδότηση ατομικών και συγκεκριμένων περιπτώσεων ΓΤΟ δεν είναι οι κατάλληλες. Επικεντρώνονται κυρίως στην πρόσβαση στις πληροφορίες και όχι στην αποτελεσματική συμμετοχή, καθόσον η τελευταία περιορίζεται μόνο σε τεχνικά ζητήματα και αφού έχουν ήδη διαμορφωθεί τα επιστημονικά δεδομένα, δηλαδή εν πολλοίς- οι αποφάσεις¹⁷⁸.

VII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ζήτημα των ΓΤΟ και των ΓΤ προϊόντων έχει τεράστιες περιβαλλοντικές, κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις. Οι διαφορετικές κανονιστικές προσεγγίσεις σχετίζονται με την προτεραιότητα που δίνεται σ' αυτές και από την αντίληψη που επικρατεί αναφορικά με το ρόλο της επιστήμης και των κοινωνικών, ηθικών κλπ παραμέτρων του ζητήματος. Ενώ λοιπόν στις ΗΠΑ, οι ρυθμίσεις για τους ΓΤΟ στηρίζονται αποκλειστικά στην επιστήμη και δεν επιτρέπουν και άλλες αξιολογήσεις (πολιτιστικές, κοινωνικές, ηθικές κλπ), στην Ευρώπη συμβαίνει το αντίθετο¹⁷⁹. Στην τελευταία, ειδικότερα, οι ρυθμίσεις προσπαθούν να συγκεράσουν από τη μια πλευρά την επιστημονική τεκμηρίωση και το σεβασμό στην αρχή της ελεύθερης διακίνησης των εμπορευμάτων και από την άλλη πλευρά την εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου, τις ανησυχίες των πολιτών και τα συμφέροντα των καταναλωτών. Η προφυλακτική αντίληψη, στην οποία στηρίζεται η διακυβέρνηση των κινδύνων των προερχόμενων από τους ΓΤΟ, στο κοινοτικό νομικό σύστημα, δεν είναι βέβαιο ότι θα οδηγήσει στην

177. Δυστυχώς στη χώρα μας η Διοίκηση είναι εντελώς αδιάφορη προς αυτή την αντίληψη, η δε σχετική συζήτηση διεξάγεται -ερήμην της- από κοινωνικούς φορείς και περιβαλλοντικές οργανώσεις.

178. *M. Lee*, *EU Environmental Law*, ό.π., σ. 249.

179. Πρόκειται για την αντίληψη της "sound science" σύμφωνα με την οποία μόνο η επιστήμη είναι σε θέση να προσδιορίσει τους κινδύνους. Αυτό οδηγεί στην υιοθέτηση των ποσοτικών αξιολογήσεων του κινδύνου (Quantitative Risk Assessment) ως της μόνης αξιόπιστης επιστημονικής μεθοδολογίας. Αντίθετα, στην Ευρώπη, επικρατεί η αντίληψη ότι η επιστήμη δεν είναι σε θέση από μόνη της να προσδιορίσει τους κινδύνους, λόγω τόσο της εγγενούς επιστημονικής αβεβαιότητας όσο και του πολυδιάστατου χαρακτήρα των κινδύνων. Για τις δύο αυτές αντιλήψεις, βλ., αντί πολλών, *E. Fisher*, "Beyond the Science/Democracy Dichotomy: The World Trade Organisation Sanitary and Phytosanitary Agreement and Administrative Constitutionalism", in: *C. Joerges*, *E.-U. Petersmann* (eds), *Constitutionalism, Multilevel Trade Governance, and Social Regulation*, Oxford, Hart Publishing, 2006, σ. 327-350.

επίτευξη των στόχων του. Πολλά εξαρτώνται α) από τη λειτουργία των επιστημονικών επιτροπών και από το κατά πόσο σέβονται τις αρχές της εμπειρογνωμοσύνης, της διαφάνειας και της αντικειμενικότητας και β) από την αποτελεσματική συμμετοχή των πολιτών και τη διαβούλευσή τους με τις αρμόδιες αρχές. Τούτο διότι μόνο ο συνδυασμός των δύο ορθολογικοτήτων μπορεί να οδηγήσει στον όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικό προσδιορισμό του αποδεκτού κινδύνου¹⁸⁰. Όμως και οι δύο παραπάνω προϋποθέσεις είναι επισφαλείς, αυτό δε ισχύει περισσότερο για τη δεύτερη, διότι οι σχετικές ρυθμίσεις είναι ανεπαρκείς. Μία διέξοδος βρίσκεται στη Σύμβαση Aarhus¹⁸¹ στην οποία προβλέπεται η πληροφόρηση του κοινού από τις εθνικές αρχές για τις αποφάσεις σχετικά με την απελευθέρωση ΓΤΟ στο περιβάλλον¹⁸².

Ένα άλλο στοιχείο το οποίο πρέπει να υπογραμμιστεί, είναι ότι δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για τον αποδεκτό κίνδυνο, εάν παράλληλα δεν υπάρχει δυνατότητα αποκατάστασης της βλάβης εφόσον επέλθει¹⁸³. Τα υπάρχοντα συστήματα τόσο στο κοινοτικό¹⁸⁴ όσο και σε εθνικό επίπεδο¹⁸⁵ δεν είναι κατάλληλα λόγω των

-
180. Η αναγκαιότητα αυτής της συνεργασίας υπογραμμίζεται και από επίσημους φορείς. Βλ. ενδεικτικά, Science and Society: Report by the Select Committee appointed to consider Science and Technology, στο: <http://www.publications.parliament.uk/pa/Id199900/Idsctech/38/3801.htm>. OECD, Promoting Public Understanding of Science and Technology, Paris, OECD, 1997. European Commission, Democratizing Expertise and Establishing Scientific Reference Systems, White Paper on Governance, Brussels, 2001.
181. Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, 25-6-1998. Τέθηκε σε ισχύ στις 30-10-2001 και έχει κυρωθεί ήδη από 33 κράτη σε σύνολο 40 κρατών που την υπέγραψαν.
182. Άρθρο 6.11 της Σύμβασης. Στα πλαίσια της Σύμβασης αποφασίστηκε η ενίσχυση και αποσαφήνιση των ρυθμίσεων της Σύμβασης σχετικά με τους ΓΤΟ και λήφθηκε κατ' αρχάς απόφαση για «τις κατευθυντήριες γραμμές για την πρόσβαση στην πληροφόρηση, τη δημόσια συμμετοχή και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη αναφορικά με τους ΓΤΟ» (Economic Commission for Europe (U.N.), Guidelines on access to information, public participation and access to justice with respect to genetically modified organisms, MP.PP/2003/3, Kiev, 5-5-2003.) Ειδικότερα, ορίστηκε ότι πρέπει να υπάρχουν προβλέψεις στις εθνικές νομοθεσίες: α) για τη συμμετοχή του κοινού κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης σχετικά με την απελευθέρωση, τη διάθεση στην αγορά και την περιορισμένη χρήση των ΓΤΟ, β) για την πληροφόρηση του κοινού και γ) για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Στη συνέχεια αποφασίστηκε η τροποποίηση της Σύμβασης με βάση τις παραπάνω κατευθυντήριες γραμμές και για το σκοπό αυτό συνεστήθη «ομάδα εργασίας για τους ΓΤΟ», η οποία κατέθεσε τις προτάσεις της (Economic Commission for Europe (U.N.), Working group on Genetically Modified Organisms, Report of the fourth meeting, MP.PP/AC.2/2004/4, Geneva 24-11-2004
183. C. Noiville, *Du bon gouvernement des risques. Le droit et la question du "risque acceptable"*, Paris, PUF, 2003, σ. 179.
184. Οδηγία 85/374/ΕΟΚ. όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία 1999/34/ΕΚ (ΕΕ 1999 L 210/29), Οδηγία 2004/35/ΕΚ σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά την πρόληψη και την αποκατάσταση περιβαλλοντικής ζημίας (ΕΕ L 143/56).
185. Κυρίως οι διατάξεις για την αδικοπρακτική ευθύνη.

ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της περιβαλλοντικής ζημίας της προερχόμενης από τη χρήση ΓΤΟ (π.χ., αδυναμία απόδειξης της αιτιώδους συνάφειας εξ αιτίας της επιστημονικής αβεβαιότητας, προβλήματα προσδιορισμού του κινδυνολόγου γεγονότος κλπ.¹⁸⁶)

Όπως είναι φυσικό η υλοποίηση των παραπάνω απαιτήσεων της νέας διακυβέρνησης των κινδύνων των προερχόμενων από τους ΓΤΟ, αποτελεί υποχρέωση των υπεύθυνων πολιτικών αρχών¹⁸⁷. Στο βαθμό που αυτό δεν γίνεται, εναπόκειται στο δικαστή να παρέμβει ρυθμιστικά, υπό τη προϋπόθεση ότι θα προσαρμοστεί στις νέες αντιλήψεις για τη σχέση, επιστήμης, δικαίου και πολιτικής και θα ανανεώσει τόσο τα εργαλεία άσκησης του δικαστικού ελέγχου όσο και τον τρόπο καταλογισμού της ευθύνης.

186. *M. Lee, R. Burell*, "Liability for the Escape of GM Seeds: Pursuing the 'Victim?'" *Modern Law Review*, Vol. 65, 2002, σ. 528.

187. *C. Noiville*, *Du bon gouvernement des risques*, ό.π., σ. 118.